

Kinderen of koeien?

Een cultureel geografisch onderzoek naar de ervaringen van vrouwelijke agrariërs aan de hand van identiteit.

Kornelia Gezina Melis
Masterthesis Culturele Geografie
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Rijksuniversiteit Groningen

Kinderen of koeien?

Een cultureel geografisch onderzoek naar de ervaringen van vrouwelijke agrariërs aan de hand van identiteit.

Kornelia Gezina Melis
K.G.Melis@student.rug.nl
Groningen, december 2007

Begeleidster: Dr. B. van Hoven (Rijksuniversiteit Groningen)
Tweede begeleidster: Dr. B.B. Bock (Wageningen Universiteit)

Abstract

Traditionally, the agricultural society is dominated by men. This male dominance has had its influence on the gender roles. It causes women farmers not to be 'in place' in agriculture. Currently, a growing number of women chooses to become female farmers. Their experiences were investigated in this research.

By conducting oral history interviews with women farmers in the North of the Netherlands, it is tried to make these experiences clear. To be able to understand the experiences of the women farmers, it is necessary to have an understanding of the context of the choice to become a woman farmer. It shows that there are several factors that influence this choice: push factors, pull factors and external factors. First, a personal choice is made, based on the extrinsic push factors and the intrinsic pull factors. These factors have a direct impact on the choice. Then, this personal choice is indirectly affected by the external factors, the influences from the environment.

The factors, as discussed above, influence the work identity of the woman farmer. In this research, two types of work identities can be distinguished: traditional women farmers and professional women farmers. In general, traditional women farmers choose to become farmers based on the push factors and professional women farmers decide to do so based on pull factors.

Besides the relation between the choice to become a woman farmer and the work identity, the choice also influences the actions of the woman farmer and, consequently, her position and identity in society. This identity is affected by the prevailing cultural context of the agricultural society. To many women, this means that besides being a farmer, they are 'ought' to take care of the household and the children as well. This multi-tasking makes it hard for a woman to be a complete farmer and therefore causes conflicts of which the women themselves are not aware. The women's image of the gender roles in agriculture are still too much affected by the traditional cultural context.

Samenvatting

De landbouw is traditioneel gezien gedomineerd door mannen en dit heeft invloed gehad op de gender rollen in de landbouw. Door die dominantie 'horen' vrouwelijke agrariërs traditioneel gezien niet thuis in de landbouw, maar tegenwoordig maken steeds meer vrouwen de keuze om een vrouwelijke agrariër te worden. Over de ervaringen van deze vrouwen gaat dit onderzoek.

Door het afnemen van *oral history* interviews met vrouwelijke agrariërs in Noord-Nederland is geprobeerd om deze ervaringen te achterhalen. Om de ervaringen van de vrouwelijke agrariërs te begrijpen is het van belang om de context van de keuze om agrariër te worden te weten. Het blijkt dat verschillende factoren invloed hebben op het keuzeproces: push factoren, pull factoren en externe factoren. In het proces wordt eerst op basis van de extrinsieke push factoren en de intrinsieke pull factoren een persoonlijke keuze gemaakt. Na het maken van de persoonlijke keuze oefenen de externe factoren, de invloeden vanuit de omgeving, invloed uit op het keuzeproces, resulterend in een uiteindelijke keuze.

De bovengenoemde factoren hebben een invloed op de werkidentiteit die de vrouw aanneemt als ze agrariër is. In dit onderzoek zijn twee typen werkidentiteiten te onderscheiden: traditionele vrouwelijke agrariërs en professionele vrouwelijke agrariërs. Traditionele vrouwelijke agrariërs zijn vrouwen die voornamelijk door invloed van push factoren agrariërs zijn geworden. Het keuzeproces van de professionele vrouwelijke agrariërs is sterk beïnvloed door de pull factoren.

Naast de relatie tussen het keuzeproces en de werkidentiteit heeft het keuzeproces invloed op hoe de vrouwelijke agrariër zich gedraagt en wat zodoende haar identiteit in de maatschappij is. Deze identiteit wordt beïnvloed door de heersende culturele context van de landbouw. Voor veel vrouwen betekent dit dat ze naast agrariër ook voor het huishouden en de kinderen 'hoort' te zorgen. Door deze *multi-tasking* is het voor de vrouw moeilijk om volwaardig agrariër te zijn. Er ontstaat zodoende een conflictsituatie voor de vrouwen, waar ze zich zelf niet van bewust zijn. Het beeld dat de vrouwen hebben van de gender rollen in de landbouw is nog te erg beïnvloed door de traditionele culturele context.

Voorwoord

Deze thesis is het resultaat van een afstudeeronderzoek naar vrouwelijke agrariërs in het kader van de Master Culturele Geografie aan de faculteit van Ruimtelijke wetenschappen aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Tijdens mijn hele studieperiode heb ik altijd een interesse gehad in het platteland en de zich daar afspelende landbouw. Deze interesse heeft zich vermengd met de ervaringen die ik heb opgedaan bij het vak ‘Women in the City’ dat ik in Seattle, Verenigde Staten heb gevolgd. Tijdens dit vak kwam onder andere naar voren dat vrouwen een bepaald rolpatroon hebben. Dit bracht mij op het idee om die rolpatronen te gaan onderzoeken op een plaats waar ze nog vrij traditioneel zijn, het platteland. Uiteindelijk heb ik zodoende een specifieke groep vrouwen in de landbouw onderzocht; vrouwelijke agrariërs.

Tijdens het opstellen, onderzoeken en schrijven van mijn thesis heb ik een leerproces doorlopen. Dit is niet alleen gebeurd door het schrijven maar ook door het contact met verschillende mensen. Zonder de hulp van deze mensen was het voor mij niet mogelijk geweest om de thesis in deze vorm te schrijven. Bedankt voor de tijd en interesse die jullie mij gegeven hebben.

Als eerste wil ik de respondenten bedanken. Zij vormden een belangrijke informatiebron met de persoonlijke verhalen en voorbeelden uit hun leven. Voor mij was het afnemen van de interviews het leukste van de thesis. Ik wil deze groep vrouwen hartelijk bedanken voor hun tijd, enthousiasme, ervaringen en kopjes koffie.

Mijn dank gaat verder uit naar mijn begeleidster Dr. Bettina van Hoven. Vanuit Canada stond ze altijd klaar met adviezen en het aanreiken van artikelen en boeken. Naast Bettina van Hoven wil ik Bettina Bock van Wageningen Universiteit bedanken voor haar adviezen over de theorie.

Mijn familie wil ik bedanken omdat ze altijd geïnteresseerd waren of moesten zijn in mijn studie en thesis. Speciaal mijn ouders wil ik bedanken voor hun steun en het kunnen gebruiken van hun contacten in de agrarische sector. Ook mijn vrienden wil ik bedanken, omdat ik soms toch té vol zat met verhalen over mijn vrouwelijke agrariërs.

Als laatste wil ik Sander voor alles bedanken.

Korrie Melis
December 2007

Inhoud

Abstract		iv
Samenvatting		v
Voorwoord		vi
1 Inleiding		1
1.1	Aanleiding en doelstelling	1
1.2	Context	2
1.2.1	<i>Ontwikkelingen in de landbouw</i>	3
1.2.2	<i>Tweedeling in de landbouw</i>	4
1.2.3	<i>Gezinsbedrijf</i>	5
1.3	Probleemstelling	6
1.4	Beperkingen	6
1.5	Leeswijzer	7
2 Theoretische kader		
2.1	Inleiding	8
2.2	Rolverdelingen in de landbouw	8
2.2.1	<i>Feminisatie van de landbouw</i>	9
2.2.2	<i>Veranderende rol van de vrouw</i>	10
2.3	Vrouwelijke identiteit in conflict	11
2.4	Plaatsverbondenheid voor agrarische vrouwen	13
2.5	Keuzeprocessen van vrouwelijke agrariërs	15
2.5.1	<i>Push factoren</i>	16
2.5.2	<i>Pull factoren</i>	16
2.5.3	<i>Externe factoren</i>	17
2.5.4	<i>Relaties tussen de factoren</i>	17
2.6	Werkidentiteit van vrouwelijke agrariërs	18
2.6.1	<i>Traditionele vrouwelijke agrariërs</i>	19
2.6.2	<i>Vrouwelijke agrarische managers</i>	19
2.6.3	<i>Professionele vrouwelijke agrariërs</i>	20
2.6.4	<i>Invloed van werkidentiteit op ervaringen</i>	20
2.7	Conclusie	21
3 Methodologie		
3.1	Inleiding	22
3.2	Methodologie	22
3.2.1	<i>Doel van het onderzoek</i>	22
3.2.2	<i>Kwalitatief onderzoek</i>	22
3.2.3	<i>Feministische geografie</i>	23
3.3	Methoden van data verzameling	23
3.3.1	<i>Literatuurstudie</i>	23
3.3.2	<i>'Oral history' interviews</i>	24
3.4	Respondenten	25
3.4.1	<i>Benaderen van respondenten</i>	25

	3.4.2	<i>De respondenten</i>	26
	3.4.3	<i>Het afnemen van de interviews</i>	28
3.5		Data-analyse	29
	3.5.1	<i>Vorbereiding op analyse proces</i>	29
	3.5.2	<i>Gebruik van QSR-NUD*IST 4</i>	29
3.6		Conclusie	30
4 Resultaten			
4.1		Werkidentiteiten van de respondenten	32
	4.1.1	<i>Traditionele vrouwelijke agrariërs</i>	32
	4.1.2	<i>Professionele vrouwelijke agrariërs</i>	34
4.2		Het keuzeproces van de respondenten	35
	4.2.1	<i>Push factoren</i>	35
	4.2.2	<i>Pull factoren</i>	37
	4.2.3	<i>Externe factoren</i>	38
	4.2.4	<i>De invloed van instanties op het keuzeproces</i>	40
4.3		Identiteit van de respondenten	41
	4.3.1	<i>Rol van de traditionele vrouwelijke agrariërs</i>	42
	4.3.2	<i>Rol van de professionele vrouwelijke agrariërs</i>	42
	4.3.3	<i>Veranderende rol voor de vrouwen?</i>	44
	4.3.4	<i>Zelfbeeld</i>	46
	4.3.5	<i>Reacties uit de omgeving</i>	46
	4.3.6	<i>Verbondenheid met het bedrijf en de landbouw</i>	48
4.5		Toekomstbeeld	49
4.6		Conclusie	51
5 Conclusie			
5.1		Deelconclusies	52
5.2		Algemene conclusie	54
5.3		Aanbevelingen	55
Literatuurlijst			56
Figuren			
	Figuur 2.1:	Publiek-privé continuüm	15
	Figuur 2.2:	Het keuzeproces	16
	Figuur 2.3:	Model van het keuzeproces en samenhangende werkidentiteiten	18
	Figuur 2.4:	Onderscheid in werkidentiteiten	21
	Figuur 3.1:	De respondenten	27
	Figuur 4.1:	De respondenten in typen onderverdeeld	32
	Figuur 4.2:	Keuzefactoren van de respondenten	35

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstelling

Het traditionele beeld van een agrarisch bedrijf is het beeld van een man als boer en zijn vrouw als boerin. Op dit traditionele agrarische bedrijf werkt het hele gezin mee en een ieder heeft zijn of haar vaste taken. Zo liggen de taken van de man bij het organisatorische werk en de taken van de vrouw bij het huishoudelijk werk en hand- en spandiensten (Haugen, 1998). Het werk is voornamelijk verdeeld op basis van gender. Mannen nemen daarbij de dominante positie in. Trouwen met een agrariër is voor vrouwen lang de meest voorkomende vorm geweest om deel te worden van een agrarische bedrijf (Haugen, 1990, O'Hara, 1994, Brandth, 2002). De bedrijfsvoering op basis van gender rollen komt in de Engelstalige literatuur terug als *family farming* (Potter en Lobley, 1996). In deze thesis wordt daarvoor 'een bedrijfsvoering in de vorm van een agrarisch gezinsbedrijf' gebruikt.

Het traditionele agrarische bedrijf maakt langzaam plaats voor agrarische bedrijven die minder te maken hebben met dat traditionele gezinsbedrijf. Deze bedrijven worden steeds groter en moeten steeds meer inspelen op de markteconomie. Toch blijft het gezinsbedrijf een dominante rol spelen in de agrarische productie (Hillebrand en Blom, 1993). In Nederland was in 2005 nog steeds 71 procent van het totaal aantal arbeidskrachten in de landbouw een gezinsarbeidskracht (CBS, 2007). De dominantie van het gezinsbedrijf zorgt volgens De Haan (1993) voor een culturele dualiteit, aan de ene kant willen agrariërs individuele vrijheid, terwijl de andere kant traditionele verplichtingen aan de familie en de gemeenschap laat zien. Deze gezinsbedrijven gaan niet meer uit van de oude traditionele gender rollen, waarbij de man het hoofd van het bedrijf is. Zo ontstaan er bijvoorbeeld agrarische bedrijven met verschillende generaties op het bedrijf, zoals een maatschap van een vader en een dochter (Hillebrand en Blom, 1993).

Door deze nieuwe vorm van gezinsbedrijven is het aanneembaar dat het traditionele beeld van de gender rollen oftewel de werkidentiteiten van mannen en vrouwen op agrarische bedrijven aan het veranderen is. Als gevolg zou ook de denkwijze van mannen en vrouwen over het bedrijf aan verandering onderhevig moeten zijn; de denkwijze van mannen en vrouwen zal meer hetzelfde worden. Scott (1996) geeft het tegendeel. Ze maakt in haar onderzoek gebruik van *oral history* data om ervaringen over gezinsbedrijven in de Apalachen, de Verenigde Staten te onderzoeken. Volgens haar geven mannelijke en vrouwelijke agrariërs verschillende beschrijvingen over het agrarische bedrijf. Op de vraag of de ouders van de respondenten agrariërs waren,

antwoordden de mannelijke respondenten voornamelijk dat de vader een agrariër was. De moeder werd door de mannelijke respondenten niet als deel van het agrarische bedrijf gezien. De vrouwelijke respondenten daarentegen zagen de rol van de moeder wel degelijk als deel van het agrarische bedrijf. Dit suggereert dat vrouwen en mannen in de Verenigde Staten verschillend denken over het agrarische bedrijf. In dit onderzoek wil ik me richten op de ervaringen van vrouwen in Noord-Nederland. Vrouwen die zelfstandig agrariër zijn; hoe ervaren zij het om vrouw te zijn in een agrarische wereld gedomineerd door mannen?

Door middel van de ervaringen van vrouwelijke agrariërs wil ik de belangstelling voor vrouwelijke agrariërs in Nederland verder opwekken. In de buitenlandse literatuur, voornamelijk uit de Scandinavische landen (Haugen, 1998), Duitsland (Schmitt, 1997) en de Verenigde Staten (Albright, 2006) is er relatief veel belangstelling voor vrouwelijke agrariërs. Zo gaat Haugen (1998) in op het onderscheid in verschillende typen vrouwelijke agrariërs in Noorwegen, dit artikel wordt uitgebreid besproken in hoofdstuk twee. In Groot-Brittannië (Little, 2002), Australië (Bryant, 1999) en Nederland gaat de academische aandacht voornamelijk uit naar de vrouwen en dochters van agrariërs en de rol die zij spelen in het agrarische productieproces (Little, 2002). In Nederland neemt de belangstelling voor het platteland, het agrarische leven en de rol van vrouwen daarin wel toe (Bock, 2002). Er gaat bijvoorbeeld belangstelling uit naar de betrokkenheid van plattelandsvrouwen voor vernieuwing van de landbouw en het platteland (Bock, 1998). Weinig is bekend over de beweegredenen van Nederlandse vrouwen om een agrarisch bedrijf te beginnen dan wel noodgedwongen over te nemen na bijvoorbeeld het overlijden van hun partner of vader. Omdat het onderwerp nieuw is in Nederland, is dit onderzoek verkennend van aard. Het onderzoekt en verkent de beweegredenen van vrouwelijke agrariërs in Nederland.

1.2 Context

Voor het onderzoek naar de ervaringen van vrouwelijke agrariërs is de context van de Nederlandse landbouw van belang. De context bepaalt de sociale constructie van de ervaringen van de vrouwen (Panelli, 2002). Deze context zal geschetst worden naar aanleiding van de ontwikkelingen in de landbouw in de Westerse wereld. Hierbij wordt specifiek op de landbouw in de Nederlandse situatie ingegaan. De ontwikkelingen hebben een tweedeling in de landbouw tot gevolg gehad en van daaruit zal op het gezinsbedrijf ingaan worden.

1.2.1 De landbouw in ontwikkeling

De Nederlandse overheid wilde na de Tweedewereldoorlog het traditionele gezinsbedrijf op economisch, sociaal en cultureel gebied vernieuwen (Bock en De Haan, 2004). Door deze rurale modernisatiepolitiek hebben verschillende ontwikkelingen plaats gevonden die invloed op elkaar hebben en invloed op de rol van de vrouw in de landbouw (Bock en De Haan, 2004).

Door industrialisatie en modernisatie na de Tweedewereldoorlog is mechanisatie in de landbouw opgetreden (Hillebrand en Blom, 1993). Deze ontwikkelingsfase met een focus op de productie zorgde voor groeiende landbouwopbrengsten (Ilbery en Bowler, 1998). Door de mechanisering is veel agrarisch werk, wat traditioneel met de hand en door vrouwen gedaan werd, verdwenen en overgenomen door machines. Bijvoorbeeld het melken van koeien. Deze veranderingen betekenden niet alleen een verlichting van het 'vrouwelijke' werk maar zorgden ook voor minder noodzakelijke bekwaamheid voor het overgebleven 'vrouwelijke' werk (De Rooij, 1994, Bock en De Haan, 2004). Vrouwen gingen zich richten op het werk wat de mannen niet meer wilden doen (Inhetveen en Schmitt, 2004). De mechanisatie heeft verder gezorgd voor een noodzaak van hoger geschoolde agrariërs met bijvoorbeeld managerskwaliteiten (Bock, 2007). De vraag naar hoger opgeleide mensen is voornamelijk op mannen van toepassing, dit door de nog steeds zwakke rol van de vrouwen.

Naast de hierboven beschreven eerste ontwikkeling is een tweede ontwikkeling te onderscheiden. Door de industrialisatie van de landbouw zijn drie met elkaar verbonden processen gaande: intensificatie, concentratie en specialisatie (Ilbery en Bowler, 1998). Intensificatie betekent een hogere mate van input, zoals kapitaal en bestrijdingsmiddelen, en een hogere output per hectare (Oldrup, 1998). Concentratie betekent het steeds groter worden van productie middelen op een kleiner oppervlak. Een gevolg van deze ontwikkelingen is de specialisatie van agrarische bedrijven (De Rooij, 1994, Ilbery en Bowler, 1998). De bedrijven zijn zich gaan specialiseren in één agrarische tak, bijvoorbeeld melkveehouderij of akkerbouw. Dit in plaats van het uitvoeren van meerdere takken wat gebruikelijk was op de traditioneel gemengde bedrijven en wat zorgde voor arbeidsintensieve bedrijven (Haugen, 1990). Deze specialisatie houdt een externalisatie van fasen uit het productieproces in, dit betekent het verdwijnen van traditionele vrouwentakken, zoals kaasmaken en kalveren grootbrengen (Morris en Evans, 2001). Het behoud van deze fasen uit het productieproces is financieel niet meer haalbaar door technologische ontwikkelingen (De Rooij, 1994). Intensificatie, concentratie en specialisatie hebben tot gevolg gehad dat de landbouwproductie meer en meer in handen is gekomen van steeds groter wordende gecommercialiseerde bedrijven (O'Hara, 1994).

De rol van de vrouw op het agrarische bedrijf heeft hierdoor grote veranderingen ondergaan, zie subparagraaf 2.2.2.

De door schaalvergroting groter wordende commerciële bedrijven hebben een derde ontwikkeling tot gevolg; door concurrentie en toenemende druk is een afname van het aantal agrarische bedrijven te zien (Hillebrand en Blom, 1993). Zo blijkt uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (2007) dat het aantal Nederlandse akkerbouwbedrijven in de jaren 1992 tot 2005 afgenomen is met 16.829 bedrijven, met in 2005 een totaal aantal van 44.570 akkerbouwbedrijven. Ook hebben de prijsontwikkelingen in de landbouw gezorgd voor een toenemende druk op het bedrijfsinkomen. Waardoor het moeilijk is voor de bedrijven om te blijven bestaan zonder andere bronnen van inkomsten (Shortall, 2006b). Dit heeft gevolgen voor de familie die van het bedrijf moet rondkomen. In sommige gevallen betekent dit voor de vrouwen dat ze noodgedwongen buitenshuis aan het werk moeten. De landbouwmodernisering heeft niet alleen voor structurele veranderingen in de landbouw gezorgd, maar heeft ook een grote rol gespeeld in de structuur van het familiebedrijf en de rol van de familie daarin.

1.2.2 Tweedeling in de landbouw

De hierboven beschreven veranderingen in de landbouw hebben een tweedeling in de belangrijke waarden voor de landbouw veroorzaakt (De Haan, 1993). Aan de ene kant is er een categorie agrariërs ontstaan die de landbouw ziet als een sector net als elke andere industriële sector, waarbij het hoofdzakelijk gaat om winst maken. Dit was het doel van de politiek; een landbouw als een 'normale' sector, met goede educatie en ondernemerschapvaardigheden (Bock en De Haan, 2004). Dit heeft geresulteerd in de opkomst van grote gecommercialiseerde agrarische bedrijven (zie O'Hara, 1994) en de afname van kleine gezinsbedrijven (Bock en De Haan, 2004). De rol van de familie en de vrouw is ook veranderd; het wordt los gezien van het agrarische bedrijf. Dit betekent niet dat de vrouwen niets meer met het agrarische bedrijf te maken hebben, maar hun rol is op een andere manier geformuleerd; de 'moderne' huisvrouw (Bock en De Haan, 2004). Voor sommige vrouwen houdt dit in dat ze nog steeds veel werk op het agrarische bedrijf verrichten, maar dat het niet meer als zodanig gezien wordt. De rol van de vrouw is in deze categorie meer onzichtbaar geworden (Bock, 2006). Ook zijn er in deze categorie steeds meer vrouwen die niets met de landbouw te maken hebben en buiten het bedrijf werken.

De andere categorie in de tweedeling ziet de landbouw als een manier van leven wat te maken heeft met het traditionele imago van de idyllische agrariër (Price en Evans, 2005). De familiebetrokkenheid met het agrarische bedrijf is hiervoor belangrijk. De winst

daarentegen wordt in mindere mate van belang gezien. Deze categorie bestaat voornamelijk uit gezinsbedrijven (zie De Haan, 1993, Djurfeldt, 1996), waar de vrouw nog steeds een belangrijke rol op het agrarische bedrijf speelt. Toch geldt hier ook de vraag in hoeverre die rol zichtbaar is (Bock, 2006). Want de structuur van deze gezinsbedrijven is veranderd ten opzichte van de traditionele gezinsbedrijven en ze zijn nauwelijks met elkaar te vergelijken. De bovengenoemde tweedeling zorgt voor een contrast tussen de 'industriële' en 'agrarische' waarden (De Haan, 1993). Dit contrast is in extreme vorm in de Verenigde Staten te onderscheiden (De Haan, 1993), en ook in Nederland is het in zekere mate te onderscheiden. Zoals blijkt uit onder ander deze tweedeling is er geen eenduidige rol voor de vrouw in de landbouw en wordt deze beïnvloed door de gekozen waarden.

1.2.3 Gezinsbedrijf

De eerder genoemde gezinsbedrijven zijn een typische vorm van productie eenheden in de Europese landbouw (O'Hara, 1994). Ook in Nederland is het nog steeds een veel voorkomende vorm. Volgens Djurfeldt (1996) is het gezinsbedrijf een agrarische bedrijf wat de volgende zes elementen bevat:

- Het bedrijfseigendom is gecombineerd met de bestuurlijke macht van het bedrijf.
- Tussen de bedrijfshoofden bestaat een relatie op basis van familiebanden of door een huwelijk.
- De familie voorziet in het kapitaal voor het bedrijf.
- De familie voorziet in de arbeid op het bedrijf.
- Het bedrijfseigendom en de bestuurlijke macht worden overgedragen van generatie op generatie.
- De familie woont op het agrarische bedrijf.

Deze zes elementen vormen een ideaal type gezinsbedrijf, wat een veel voorkomende productie eenheid was voor de landbouwveranderingen in de jaren '50 van de twintigste eeuw. De definitie van Djurfeldt (1996) geeft ook het meest complete beeld van een gezinsbedrijf weer. Dit omdat de arbeidsfactor niet ontbreekt, wat de betrokkenheid van de hele familie laat zien. In andere gangbare definities wordt de rol van de vaak vrouwelijke familieleden over het hoofd gezien, waardoor een mannelijke overheersing op het gezinsbedrijf blijkt (Bock, 2007). Het ideaal type gezinsbedrijf bestaat tegenwoordig nauwelijks meer. Wel is het agrarische bedrijf tegenwoordig nog overwegend een familieonderneming (De Haan, 2006). Dit betekent dat de familie ook na de landbouwveranderingen belangrijk is gebleven voor de agrarische bedrijven. Uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (2007) blijkt dat in 2005 nog 71 procent van de regelmatig werkzame arbeidskrachten uit gezinsarbeidskrachten bestaat. Doordat het agrarische bedrijf vaak een gezinsbedrijf is, is het belangrijk voor het begrijpen van

de motivatie van een vrouw om hieraan deel te nemen (Bock, 2007). Of zoals voor dit onderzoek van belang is; het begrijpen van de motivatie van een vrouw om agrariër te worden en de daarmee samenhangende ervaringen.

1.3 Probleemstelling

De focus van dit onderzoek zijn de ervaringen van vrouwelijke agrariërs in een door mannen gedomineerde agrarische wereld. Het aantal agrarische bedrijven in Nederland wat door een enkelvoudige vrouwelijke bedrijfsvoering wordt geleid was in 2005, 3329 bedrijven, dat is 2,7 procent van het totaal aantal bedrijfsvoeringen (CBS, 2007). Vrouwelijk agrariërs zijn maar een kleine groep in de Nederlandse landbouw en door een nog heersend traditionele beeld worden ze vaak niet gezien als het hoofd van een agrarisch bedrijf. Zelfs als ze dat wel zijn. Dit levert een situatie op waarin de vrouwelijke agrariërs zich aan moeten passen aan hun omgeving.

Deze probleemstelling leidt tot de volgende hoofdvraag:

Hoe ervaren vrouwelijke agrariërs in Noord-Nederland het leiden van een agrarisch bedrijf in een door mannen gedomineerde landbouw?

Om deze hoofdvraag te beantwoorden zijn verschillende deelvragen opgesteld:

- 1. Waarom kiest een vrouw er voor om agrariër te worden?*
- 2. In hoeverre wordt de identiteit van de vrouwelijke agrariër beïnvloed door het traditionele verschil in gender rollen op het agrarische bedrijf?*
- 3. In hoeverre heeft de aangenomen identiteit als vrouwelijke agrariër invloed op de vrouw haar ervaringen?*

Door middel van het houden van interviews met dertien vrouwelijke agrariërs is geprobeerd om een antwoord te vinden op de hoofdvraag en de daar mee samenhangende deelvragen.

1.4 Beperkingen

Dit onderzoek heeft enkele beperkingen, voornamelijk door praktische oorzaken. Zo bestaat de kwalitatieve data die gebruikt is voor dit onderzoek uit interviews met vrouwelijke agrariërs uit de akkerbouw en melkveehouderij. Ik heb voor deze takken van de landbouw gekozen omdat deze het beste voldoen aan het beeld van de traditionele landbouw. Hierdoor is de context waarin deze landbouw plaatsvindt bepaald door dat

traditionele beeld. Deze takken van landbouw zijn de meest voorkomende vormen van landbouw in het noorden van Nederland. Dit geeft ook een andere beperking van dit onderzoek weer. Ik heb voornamelijk in het noorden van Nederland interviews afgenomen. Dit komt doordat mijn mogelijkheden qua tijd, vervoersmiddelen en geld beperkt waren. Het vinden van vrouwelijke agrariërs in overig Nederland was geen probleem geweest, omdat er genoeg connecties te vinden waren. Zoals eerder gezegd, het onderzoek gaat alleen in op de vrouwelijke agrariërs, er wordt dus maar een kant van het onderwerp belicht. Verder onderzoek vanuit andere perspectieven is hier mogelijk.

1.5 Leeswijzer

Dit onderzoek is opgebouwd uit vijf hoofdstukken. Elk hoofdstuk behandelt een specifiek aspect, dit eerste hoofdstuk is inleidend. Hoofdstuk twee gaat in op de theorie van vrouwen in de landbouw in Westerse landen, specifiek Nederland. Hoofdstuk drie gaat vervolgens in op de methodologie. De resultaten zijn geanalyseerd in hoofdstuk vier en als laatste wordt in hoofdstuk vijf de conclusie gegeven.

2 Theoretisch kader

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt de theoretische concepten die van belang zijn voor de ervaringen van vrouwelijke agrariërs. Als eerste komt gender in de landbouw aan bod. Hierbij wordt het gezinsbedrijf als een raamwerk genomen voor het verklaren van de positie van de vrouw in de landbouw en de daarbij behorende identiteit die zij aanneemt. De plaatsverbondenheid daaropvolgend speelt ook een rol bij de vorming van die identiteit. Volgend op de theorie die van toepassing is op vrouwen in de landbouw in het algemeen, wordt er ingegaan op het keuzeproces van vrouwelijke agrariërs. Dit keuzeproces mondt uit in de werkidentiteit die de vrouwen aannemen, deze zullen in de laatste paragraaf behandeld worden.

2.2 Rolverdelingen in de landbouw

Vanuit politiek oogpunt werd in de jaren '70 van de twintigste eeuw aangenomen dat het modernisatieproces van de landbouw 'succesvol' verlopen was (Bock en De Haan, 2004). Maar 'succesvol' is te bekritisieren, zo is de rol van de vrouw in de landbouw in de jaren '70 van de twintigste eeuw nog steeds onzichtbaar en afhankelijk van de man. Het rollenpatroon is nog steeds in grote mate afhankelijk van de 'agrarische ideologie'. In de rurale sociologie wordt deze term gebruikt om het 'traditionele' onderscheid in mannelijke en vrouwelijk arbeidsparticipatie aan te geven (Bryant, 1999). In dit traditionele gender onderscheid worden mannen gezien als *de* agrariër en daardoor degene die de beslissingen maakt, de manager is, de vertegenwoordiger van het bedrijf is en degene met het hoofdkomen (O'Hara, 1994). De man is in deze ideologie de dominante factor, waardoor de landbouw traditioneel één van de meest door mannen gedomineerde sectoren is. Door de dominantie van de man, werd het 'mannenwerk' hoger gewaardeerd dan het 'vrouwenwerk' (O'Hara, 1994, Haugen, 1998, Silvasti, 2003). De dominantie van de man had ook gevolgen voor de besluitvorming op het bedrijf, dat ook in handen van de man was (Bock en de Haan, 2004). Dit betekent een mannelijke overheersing op de structuur van het leven van de vrouwen (Brandth, 2002, Price en Evans, 2005). Het gevolg is een patriarchaal karakter op de gezinsbedrijven (Bock, 2007), dat een zwakkere positie voor vrouwen op deze bedrijven betekent.

Doordat de vrouw trouwde met een agrariër, werd dat gezien als getrouwd met het agrarische leven. Dit had als gevolg dat algemeen werd aangenomen dat mannen en vrouwen hetzelfde belang hadden: het welzijn van het bedrijf. Want wat goed voor het

bedrijf is, is ook goed voor het gezin (Bock en De Haan, 2004). Hierdoor werd het werk dat de vrouw verrichte op het bedrijf niet als zodanig neergezet, maar gezien in de context van het bedrijf en het werk van haar echtgenoot (O'Hara, 1994, Bryant, 1999, Silvasti, 2003 en Bock 2007). Dit betekende dat de identiteit van de vrouw werd gekoppeld aan haar familiestatus, zoals moeder, huisvrouw of dochter (Haugen, 1998, Shortall, 2006a en Bock, 2007). De waarde van haar werk, bijvoorbeeld huishoudelijke taken en het werk op het bedrijf, werd weer aan die familiestatus gekoppeld. Doordat de vrouw altijd aanwezig was, was ze altijd inzetbaar en werd ze als zodanig behandeld (Bock en De Haan, 2004).

Morris en Evans (2001) laten in een onderzoek naar plattelandsweergaven zien dat het bovengeschetste traditionele beeld nog steeds aanwezig is in de media. Zo worden plattelandsdorpen weergegeven als plaatsen waar de heteroseksuele mannelijkheid overheerst en wat een duidelijk onderscheid in 'mannelijke' en 'vrouwelijke' rollen voortbrengt. Dit heeft een zwakkere positie voor vrouwen tot gevolg (O'Hara, 1994). Door zulke mediaweergaven blijft de rol en het werk van de vrouw op het agrarische bedrijf voor de buitenwereld onzichtbaar (Bock, 2006). Zo speelt ze bijvoorbeeld geen of een kleine rol in de rurale ontwikkeling en ontwikkelingen in de landbouw (O'Hara, 1994, Shortall, 2006a). Maar aan de andere kant wordt de vrouw op het gezinsbedrijf wel gezien als het hart van het bedrijf. Zo geeft O'Hara (1994) aan dat de vrouw de vitale link is tussen productie en consumptie, verleden en heden, familie en gemeenschap. Dit duidt op een belangrijke en zeker geen ondergeschikte rol voor de vrouw op het gezinsbedrijf. Het uit zich alleen nog niet in de publieke rol die de agrarische vrouw vervult (Morris en Evans, 2001). Toch ontstaat sinds de jaren '70 van de twintigste eeuw steeds meer het besef, ook bij de vrouwen zelf, dat de rol van vrouwen en kinderen op de agrarische bedrijven aan het veranderen is (Hillebrand en Blom, 1993, Inhetveen en Schmitt, 2004).

2.2.1 Feminisatie van de landbouw

Het proces wat de veranderingen voor vrouwen in de landbouw tot gevolg had en invloed heeft gehad op de rol van de vrouw op het agrarische bedrijf, kan samengevat worden als de 'feminisatie van de landbouw'. Dit proces wat in de jaren '70 van de vorige eeuw beschreven is door Barberis, heeft drie verschillende vormen: vervanging, integratie en competitie (Inhetveen en Schmitt, 2004). Vervanging is een vorm waarbij de vrouwen het werk van de mannen overnemen omdat de mannen het vanwege economische ontwikkelingen niet meer willen doen, zie subparagraaf 1.2.1. Dit betekent voor de vrouwen dat ze werk verrichten dat door de mannen als minderwaardig werk wordt beschouwd. Het gevolg is dat de positie van de vrouw zwak blijft, al dan niet zwakker wordt. Integratie houdt in dat vrouwen het werk doen wat zij traditioneel 'behoren' te doen. Dit brengt de aandacht van de vrouwen bij de familie en het huishouden en niet

meer bij de zware taken op het agrarische bedrijf. Ook de administratie wordt in dit verband gezien als een vrouwelijke taak, hierdoor behoudt ze inzicht in de bedrijfsvoering van het agrarische bedrijf (Bock en De Haan, 2004). De laatste vorm van de feminisatie, de competitie, heeft te maken met vrouwen die gelijke mogelijkheden willen in het sociale en politieke leven. Dit zijn bijvoorbeeld vrouwen die er zelf voor kiezen om op een agrarisch bedrijf te werken en niet meer het onderscheid tussen de traditionele gender rollen willen naleven. Deze vrouwen vinden dat ze gelijkwaardig zijn aan mannen en daardoor hetzelfde werk kunnen doen. In deze thesis zal dieper ingegaan worden op deze categorie vrouwen.

De feminisatie van de landbouw heeft voor een identiteitsverandering van de vrouwen gezorgd. Deze verandering is niet alleen positief geweest, zo werd in de rurale sociologie in de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw overeengekomen dat deze verandering niet automatisch leidde tot een gelijkwording in de gender rollen. Het leidde juist vaak tot een zwaardere last voor de vrouwen (Inhetveen en Schmitt, 2004). Ook al vonden er veranderingen plaats op sociaal gebied in de landbouw, voor veel vrouwen betekende dit geen verlichting van de lasten die zij ondervonden. Ook maakt de feminisatie van de landbouw duidelijk dat de rol en de identiteit die de vrouwen vervullen divers is geworden en dat de identiteit van deze vrouwen niet meer als uniform gezien kan worden.

2.2.2 *Veranderende rol van de vrouw*

Hoewel het gezinsbedrijf nog in grote mate aanwezig is in Nederland, is de rol van de familie op het agrarische bedrijf sinds de jaren '50 van de vorige eeuw veranderd (Bock, 2006). Zo zijn steeds meer familieleden, waaronder vrouwen, buiten het agrarische bedrijf werkzaam (Djurfeldt, 1996, Albright, 2006). Uit een onderzoek van Haugen en Blekesaune (2005) in Noorwegen komt naar voren dat meer dan de helft van de vrouwelijke agrarische familieleden buiten het bedrijf werkt. Dit komt overeen met het landelijk gemiddelde van het aantal vrouwen wat in Noorwegen een baan heeft. Wel blijven vrouwen van een agrarisch bedrijf in grote mate betrokken bij het agrarische werk. Zo gaf in hetzelfde onderzoek uit 1994 maar acht procent van de vrouwen aan dat ze niet meer bij het agrarische bedrijf betrokken waren (Haugen en Blekesaune, 2005). Het bovengeschetste beeld is ontstaan door een proces wat in de Engelstalige literatuur terugkomt als *de-traditionalisation*. Dit is ontstaan door de afbraak van de vaste sociale differentiatie, oftewel de eerder genoemde vaste rolpatronen. Toch staat deze *de-traditionalisation* van de rol van de vrouw ter discussie: de meeste vrouwen met een baan buitenshuis blijven verantwoordelijk voor het huishouden, de zorg voor de eventuele kinderen, dragen bij aan het agrarisch werk, doen de administratie en zijn bezig met de ontwikkeling en diversificatie van het agrarische bedrijf (Blekesaune et al, 1993, Haugen en Blekesaune, 2005, Price en Evans, 2005). Deze veelzijdige taak heeft nog steeds te

maken met de traditionele gender relaties die heersen op het gezinsbedrijf (Price en Evans, 2005). Ook de keuze en locatie van het werk buitenshuis worden beïnvloed door de gender relaties die heersen op het agrarische bedrijf (Price en Evans, 2005). Zo blijft de invloed van de traditionele gender rollen groot in het leven van de vrouwen.

2.3 Vrouwelijke identiteit in conflict

Door de traditioneel heersende rolverdeling in de landbouw heeft de identiteit van de vrouwen eeuwenlang vastgelegen. Maar zoals de landbouw is ook de identiteit van de vrouwen aan veranderingen onderhevig. De traditionele identiteit is geconstrueerd door industriële normen (Bryant, 1999). Daarbij werd bijvoorbeeld de zorg voor het huishouden en de kinderen gezien als iets heiligs (McDowell, 1999a). Dit idee is ontstaan door *social scripting*, een proces waarbij mensen zowel bewust als onbewust waarden en normen van de maatschappij en sociale groep naleven (Silvasti, 2003). Zoals de maatschappij is veranderd van een simpel en homogeen geheel in een meer complex geheel (Brandth, 2002). Zo is dat ook het geval voor de simpele traditionele identiteit. Die is veranderd in een *de-traditional* identiteit, dat een complexe en diverse identiteit is met de mogelijkheid tot constructie en reconstructie (Bryant, 1999). Met de *de-traditional* identiteit is het niet meer voldoende om alleen een onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen. Ook moet een onderscheid tussen vrouwen onderling worden gemaakt.

De veranderende landbouw heeft als gevolg dat vrouwen de mogelijkheid krijgen om ruimte te vinden voor het definiëren van hun eigen identiteit (Bock en De Haan, 2004). Tussen de vrouwen onderling is een grote mate van sociale verschillen in identiteit ontstaan. Dat wordt niet alleen veroorzaakt door gender maar ook door bijvoorbeeld etniciteit, leeftijd, seksualiteit en opleiding (Bock, 2006). De vrouwen zijn op zoek naar een manier om de positieve aspecten van het traditionele agrarische leven te combineren met het moderne individualisme (Bryant, 1999). O'Hara (1994) geeft aan dat de vrouwen niet langer afhankelijk willen zijn van hun status op het gezinsbedrijf. Toch dragen nog veel vrouwen de traditionele identiteit uit en houden ze vast aan de 'vrouwelijke rol' met de bijhorende familiewaarden en sociale netwerken (Silvasti, 2003, Bock en De Haan 2004, Price en Evans, 2006). Brandth en Haugen (1997) stellen zelfs dat er geen enkele indicatie is dat vrouwen de mannelijke dominantie in de landbouw bestrijden. Price en Evans (2006) concluderen zelfs dat het overleven van de Britse gezinsbedrijven afhankelijk is van de traditionele agrarische identiteiten. Hieruit blijkt dat veel vrouwen bewust de traditionele identiteit blijven voortzetten (Bock, 2007), hoofdzakelijk om de continuïteit van het agrarische gezinsbedrijf te waarborgen. De vrouwen die het traditionele arbeidsdomein van mannen betreden en dus hetzelfde werk doen als de mannen, proberen waardering te krijgen door ook met machines te werken en ook

lichamelijk zwaar werk te doen. Hierdoor stellen zij zich gelijk aan de mannen, toch willen deze vrouwen hun vrouwelijkheid behouden door bijvoorbeeld de manier van kleden (Bock en De Haan, 2004). Dit veroorzaakt een conflict in de identiteit van de vrouwen; aan de ene kant willen ze loskomen uit de zwakke positie waarin ze verkeren, maar aan de andere kant blijven ze vasthouden aan de traditionele rolverdeling (Silvasti, 2003, Bock en De Haan, 2004).

Het gevolg van deze tweestrijd is dat de invloed van de context belangrijk is voor de identiteit die vrouwen aannemen. Zoals eerder genoemd zijn de agrarische vrouwen geen homogene groep, dat betekent dat de context van iedere vrouw anders is. Holloway en Hubbart (2001) stellen dat de identiteit onder andere bestaat uit hoe de omgeving over de vrouwen denkt. Van invloed daarop is de culturele constructie en representatie van de rurale omgeving. Dit geldt niet alleen voor de agrarische gemeenschappen maar ook voor de gemeenschappen daar buiten (Silvasti, 2003). Little (2002) noemt bijvoorbeeld de rurale idylle als een dominante constructie voor de rurale omgeving in de Westerse wereld. Deze constructie schept verwachtingen over de identiteiten en gender relaties van mannen en vrouwen op het platteland. Contexten zijn daarnaast ook van belang voor de vorming van de identiteit van vrouwen in de landbouw (Brandth, 2002). Panelli (2002) onderscheidt vier verschillende contexten waarmee mensen te maken hebben: culturele, sociaal-politieke, politiek-economische en ruimtelijke contexten.

Culturele contexten worden gevormd door directe persoonlijke ervaringen met familie en gemeenschap (Panelli, 2002). Het gezinsbedrijf speelt daar voor vrouwen een belangrijke rol in, het is één van de belangrijkste factoren voor de identiteit van de vrouw (Bock, 2007). Uit een onderzoek onder 79 vrouwen blijkt dat deze vrouwen het werk dat ze buiten en op het agrarische bedrijf doen, construeren rond het gezin en het agrarische bedrijf (Bock, 2007). Deze eenheid van het agrarische bedrijf, gezin en onderneming wordt vaak onderschat (Price en Evans, 2005). Voor de meeste agrarische vrouwen is de verbondenheid met gezin en het agrarische bedrijf een belangrijke beperking voor de ontwikkeling van hun eigen identiteit.

In de landbouw zijn bepaalde structuren en sociale- en machtsrelaties aan de orde, deze zijn ontstaan vanuit een sociaal-politieke context. Door opgetreden veranderingen zijn het agrarische gezin en de vrouw steeds meer geïntegreerd in de samenleving (De Haan, 2006). Deze context wordt mede bepaald vanuit de overheid. Het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (2006) gaat er vanuit dat mannen en vrouwen op het platteland gelijke kansen hebben.

De derde context die Panelli (2002) onderscheidt, de politiek-economische context, hangt nauw samen met de sociaal-politieke context. De economische situatie van vrouwen is

mede bepaald door politieke en sociale invloeden. Het creëren van gelijke kansen voor mannen en vrouwen op het platteland is ook economisch gezien een verbetering voor de vrouw. Maar volgens Brandth (2002) zijn in Noorwegen bedrijfsrelaties niet los te zien van familierelaties, is onbetaald werk niet onafhankelijk van betaald werk en is de samenwerking tussen mannen en vrouwen noodzakelijk voor de het overleven van het agrarische bedrijf. Ook in Nederland is het voor zowel een vrouw als een man moeilijk om economisch zelfstandig een bedrijf te leiden. Hierdoor blijft er altijd een zekere mate van invloed van mannen op de agrarische bedrijven van vrouwen.

De laatste context, de ruimtelijke context heeft voor de agrarische vrouwen een belangrijke invloed op de identiteit (Van Hoven en Hörschelmann, 2003). Dit omdat de agrarische vrouwen verbonden zijn met de plaats waar het agrarische bedrijf is. Het bedrijf is zoals eerder gezegd een belangrijke factor voor de identiteit van de vrouw. Op deze ruimtelijke dimensie zal ingegaan worden in de volgende paragraaf.

2.4 Plaatsverbondenheid voor agrarische vrouwen

Sachs (2006) geeft aan dat agrarische vrouwen een nauwe connectie hebben met de omgeving waarin ze leven. Oftewel ze hebben een nauwe plaatsverbondenheid; de emotionele band die de vrouwen hebben ten opzichte van die plaats (Low en Altman, 1992, Holloway en Hubbard, 2001). Voor agrarische vrouwen is de plaats waartoe ze emotioneel en cultureel verbonden zijn, meestal de plaats waar ze wonen, werken en dus een groot deel van hun leven doorbrengen (Shortall, 2006a). Van Hoven en Hörschelmann (2003) stellen dat plaats fundamenteel is voor iemands gevoel van geborgenheid en iemands identiteit. Als voorbeeld hiervan noemen zij de verandering van de plaatsen voor vrouwen in de Oost-Duitse samenleving na de val van de Muur. De val had als gevolg dat vrouwen minder kansen kregen om buitenshuis te werken en weer terug moesten naar een leven binnenshuis. Van Hoven (2001) geeft aan dat vrouwen hun identiteit creëren door het contact met andere mensen. Door het wegvallen van de werkgelegenheid buitenshuis, valt voor deze vrouwen ook een groot deel van de contacten met andere mensen weg. Voor de vrouwen die gewend waren om buitenshuis te werken betekent dit een verandering in hun identiteit (Van Hoven en Hörschelmann, 2003). Vrouwen die thuis werken hebben ook te maken met beperktere sociale contacten en een beperktere leefomgeving. De identiteit die zij aannemen wordt dan ook in sterke mate gevormd door de plaats waaraan ze gebonden en/of verbonden zijn.

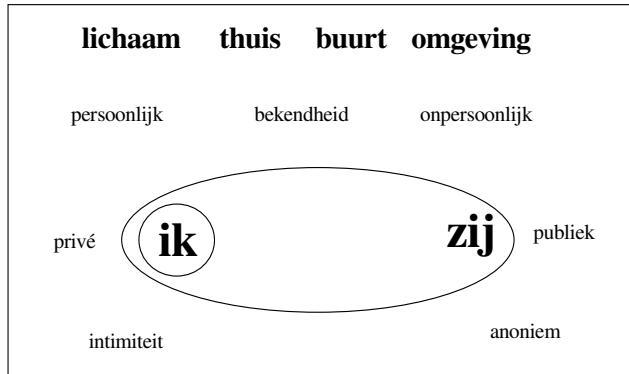
De combinatie van wonen en werken kan de binding met de plaats versterken, dit kan zowel positief als negatief zijn voor de vrouw. De plaats van het agrarische bedrijf is een thuis voor het gezin en het gezin is economisch afhankelijk van die plaats (Moore, 2000).

Door de verschillende functies van de plaats van het agrarische bedrijf moeten productie, reproductie, familie en economie samen bekeken worden en kunnen niet los van elkaar gezien worden (Shortall, 2006a). De vele functies die de plaats heeft voor de gezinsleden spelen een centrale rol in het dagelijkse leven van het agrarische gezin (Moore, 2000). Door de tweedelige combinatie van wonen en werken kan een beperkte leefomgeving voor de gezinsleden en vooral voor vrouwen van een agrarisch bedrijf ontstaan. Dit omdat zij, zoals in paragraaf 2.2 beschreven is, vaak thuis en op het bedrijf in een ondergeschikte positie werken. Hierdoor kan de leefwereld kleiner zijn en kunnen sociale contacten beperkter zijn (Van Hoven en Hörschelmann, 2003). Thuis is dan geen ideale plaats meer, maar een plaats met vele verplichtingen en het kan zelfs een soort gevangenis worden (Moore, 2000). Een sterke plaatsverbondenheid kan uitmonden in een plaatsgebondenheid, dat kan leiden in een ontbinding en afkeer van de plaats en thuis (Little, 1997, Reinders en van der Land, 2007). Voor vrouwen die er voor kiezen om zelf een agrarisch bedrijf te leiden kan deze combinatie van wonen en werken ook tot een beklemmend gevoel leiden en kan het de identiteit beïnvloeden. Zo blijkt uit een voorbeeld van Haugen (1990) dat het zijn van moeder, huisvrouw en agrariër, dus de combinatie van een privéleven en arbeidsleven op dezelfde plaats, er voor zorgt dat de vrouw veel extra lasten heeft. Mannen hebben deze problemen in mindere mate, dit omdat de vrouw degene is waarvan automatisch wordt aangenomen dat zij voor de kinderen en het huishouden zorgt (Little, 1997). Kinderopvang is bijvoorbeeld moeilijk te vinden op het platteland (Silvasti, 2003) en dus wordt er bijna automatisch teruggevallen op het ‘traditionele’ rolpatroon.

Zoals blijkt wonen en werken agrarische vrouwen vaak op dezelfde locatie en daardoor lopen werk en privé vaak automatisch in elkaar over. Door deze combinatie zijn de agrarische vrouwen enigszins gebonden aan die woon-werk locatie. Als gevolg daarvan hebben agrarische vrouwen een beperkt publiek-privé continuüm. Dit continuüm gaat in op de relaties die een persoon heeft met zijn omgeving, zie figuur 2.1. Voor agrarische vrouwen is de leefwereld vaak dicht bij huis, waardoor ze vaak in privésferen blijven en dicht bij de ‘ik’ in het model blijven staan. Dat een vrouwelijke agrariër dicht bij de privé kant van het continuüm blijft staan wordt mede veroorzaakt door haar omgeving. Voor haar omgeving past een vrouwelijke agrariër niet in de context van de ‘agrarische ideologie’, zie paragraaf 2.2. Als voorbeeld beschrijft Silvasti (2003) een vrouwelijke agrariër die zichzelf een vreemde voelt in haar omgeving. Haar geslacht ‘hoort niet’ bij het beroep wat ze uitoefent. Hierdoor ‘hoort’ ze als vrouwelijke agrariër niet thuis in het beeld wat de omgeving heeft van de landbouw. Haar plaats op het agrarische bedrijf en haar verbondenheid daarmee worden door haar omgeving niet als zodanig onderscheiden. Als gevolg voelt de vrouwelijke agrariër zich niet geaccepteerd en blijft ze dichtbij de privé kant van het continuüm. In haar directe omgeving voelt ze zich wel geaccepteerd en

hier past zij haar identiteit op aan. Ook haar plaatsverbondenheid wordt hierdoor beïnvloed, ze zal zich meer verbonden voelen met haar privé domein. De context speelt

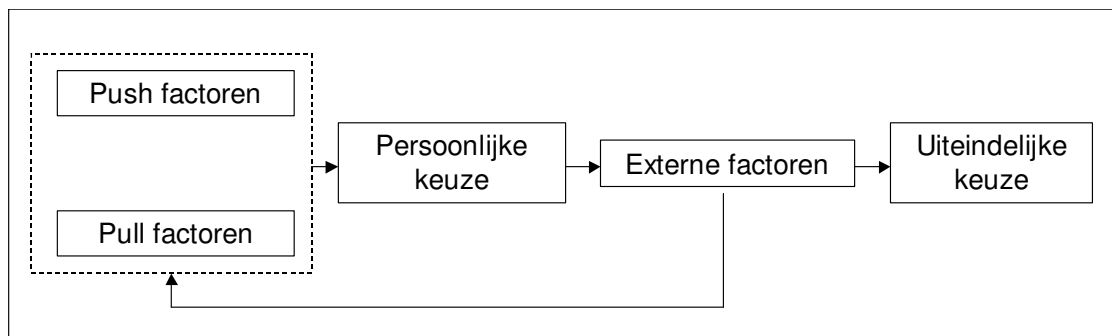
ook bij de acceptatie van een vrouwelijke agrariër een belangrijke rol (Miles en Huberman, 1984). De omgeving van de vrouwelijke agrariër en de daarbij behorende acceptatie kan overigens ook een sterke invloed hebben op het keuzeproces van een vrouw. Hierop zal ingegaan worden in de volgende paragraaf.

Figuur 2.1: Publiek-privé continuüm.
Bron: Ünlü Yücesoy (2007) (bewerkte versie).

2.5 Keuzeproces van vrouwelijke agrariërs

Vrouwen van mannelijke agrariërs hebben vaak te maken met beperkingen als het gaat om een arbeidsparticipatie keuze. Die beperkingen worden veroorzaakt doordat de keuze van deze vrouwen is opgedeeld in twee mogelijkheden: werk zoeken buiten het agrarische productie proces of een werkende rol op het agrarische bedrijf (Haugen, 1990). De eerste keuze is lastig, dit omdat het vaak gecombineerd moet worden met werk op het agrarische bedrijf. Dat werk bestaat vaak uit een combinatie van hand- en spandiensten op het bedrijf en huishoudelijk werk (Hillebrand en Blom, 1993, Haugen, 1998). Deze vrouwen hebben verschillende relaties met het agrarische bedrijf, waardoor de combinatie van werk buiten en op het agrarische bedrijf verschillende vormen aanneemt. Hierdoor vormen deze vrouwen een heterogene groep als het aankomt op de arbeidsparticipatie (Brandth en Haugen, 1997). Vrouwen die ervoor kiezen om vrouwelijke agrariër te worden vormen ook een heterogene groep, dit door de aanleiding van die keuze en de manier waarop deze vrouwen invulling geven aan die keuze. De uiteindelijke keuze van de vrouw om agrariër te worden, wordt bepaald door een proces. In figuur 2.2 is dit keuzeproces schematisch weer gegeven. Daaruit blijkt dat een persoonlijke keuze bepaald is door push factoren en/of pull factoren. Per situatie verschilt de invloed van deze factoren. De volgende stap in het keuzeproces is de invloed van externe factoren, deze zijn bij elke keuze van belang en zijn afhankelijk van de context. Voor elk keuzeproces is een andere context van belang en hebben verschillende contextvariabelen invloed op die keuze. Vanuit de externe factoren vindt een terugkoppeling plaats naar de push factoren en pull factoren, dit omdat externe factoren soms al eerder invloed kunnen hebben op de persoonlijke keuze. Uiteindelijk komt in dit proces een definitieve keuze naar voren.

Figuur 2.2: Het keuze proces

Bron: Eigen data

2.5.1 *Push factoren*

Push factoren zijn de extrinsieke factoren die invloed hebben op de persoonlijke keuze van een vrouw. Dit zijn factoren waar de vrouw zelf geen invloed op heeft maar waar ze bijvoorbeeld wel emotioneel door beïnvloed wordt. Hierdoor wordt een enigszins gedwongen keuze gemaakt onder invloed van een bepaald druk. Aan het eind van deze paragraaf in figuur 2.3 zijn enkele mogelijkheden van push factoren genoemd. Deze factoren zijn vaak beïnvloed door de directe omgeving en kunnen een positieve dan wel negatieve uitwerking hebben op de keuze. Een voorbeeld hiervan is de keuze van een vrouw om na het plotselinge overlijden van haar man de keuze te maken om het agrarische bedrijf voort te zetten (Haugen, 1990). Dit zou kunnen zijn voor de toekomst van eventuele opvolgers. Hierdoor is haar keuze niet een geheel vrijwillig en voornamelijk beïnvloed door verplichtingen naar anderen toe, zoals haar kinderen en/of familie. Daarnaast kan de emotionele verbondenheid met het agrarische bedrijf ook van belang zijn (De Haan, 1993). Zo kan bijvoorbeeld de verkoop van een bedrijf wat al eeuwen in bezit van de familie is een moeilijke beslissing zijn. Uiteindelijk kan er voor gekozen worden om het bedrijf te houden en door te gaan met bijvoorbeeld de hulp van een bedrijfsleider. Een vrouw zou deze keuze kunnen maken, maar in een dergelijk geval is ook de keuze van de overige familieleden van belang. Een andere push factor kan de nauwe relatie met de locatie van het agrarische bedrijf zijn. Emotionele verbondenheid speelt ook hier een rol bij. Het is voor veel vrouwen de plaats waar ze zijn opgegroeid of een groot deel van hun leven gewoond hebben, het is hun thuis en dat van hun ouders, broers en zussen, zie paragraaf 2.4. Daardoor zal de familie het niet zomaar opgeven en kan de vrouw in sommige gevallen de enige persoon zijn om het bedrijf voort te zetten (Haugen, 1998). Al de bovengenoemde push factoren zijn met elkaar verweven en hebben in verschillende mate invloed op de keuze die een vrouw kan maken.

2.5.2 *Pull factoren*

Naast de extrinsieke factoren spelen intrinsieke factoren ook een rol, oftewel de pull factoren. Deze bestaan voornamelijk uit de persoonlijke gevoelens van de vrouw voor het

agrarische bedrijf. In figuur 2.3 zijn enkele voorbeelden genoemd. Deze persoonlijke motieven gaan steeds meer en vaker een rol spelen in de besluitvorming van vrouwen. Dit omdat de entree voor vrouwen op een agrarisch bedrijf veranderd is van trouwen met een agrariër in de mogelijkheid tot een zelf gekozen carrière als agrariër (Haugen, 1990). Bij een zelf gekozen carrière als agrariër spelen persoonlijke motieven een belangrijke rol, dat zijn vaak de redenen waarom een vrouw agrariër wordt. Een voorbeeld hiervan kan zijn de vrijheid die de vrouwen ervaren op het agrarische bedrijf. Als zelfstandig ondernemer zullen zij zichzelf niet gebonden voelen aan een werkgever en kunnen ze zelfstandig hun tijd indelen en verdelen (De Haan, 1993). Ook het werken met de handen en met dieren zijn voorbeelden van aantrekkelijke factoren.

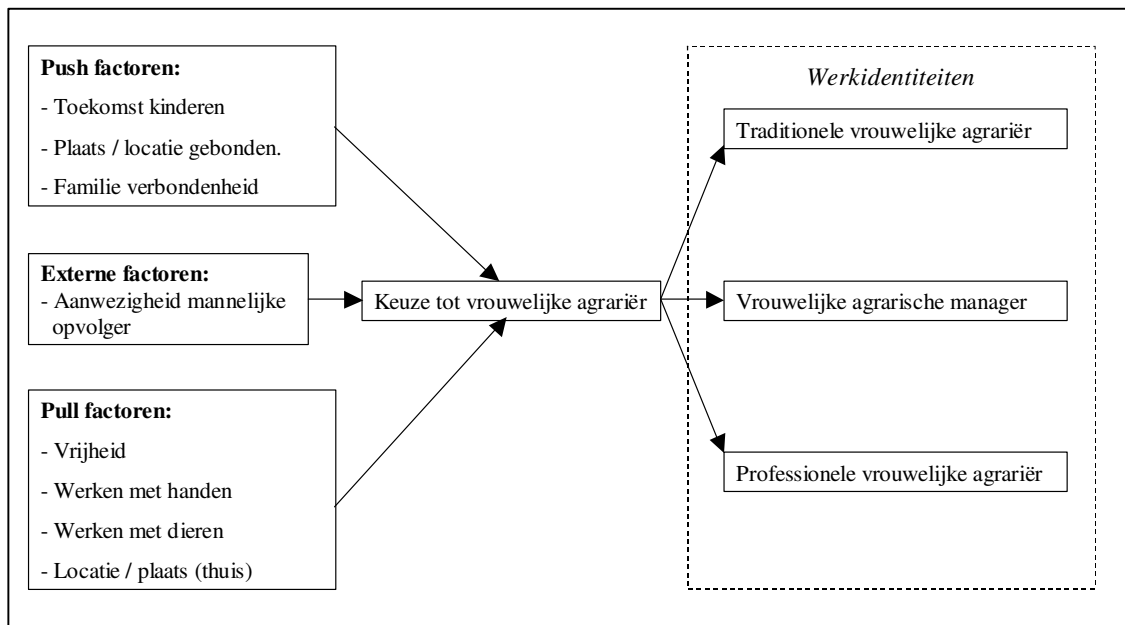
2.5.3 Externe factoren

De push en pull factoren zijn factoren die direct invloed hebben op de persoonlijke keuze die de vrouw maakt en waarbij emoties en gevoelens een grote rol spelen. Externe factoren zijn factoren waarop de vrouw geen (emotionele) invloed heeft maar die altijd invloed hebben op haar keuze en mogelijkheden. Externe factoren zijn invloeden vanuit de omgeving die per situatie verschillend zijn en zijn bepaald door de context van de situatie. Hierbij spelen de contexten die Panelli (2002) heeft onderscheiden een belangrijke rol, zie paragraaf 2.3. Vaak zijn externe factoren praktische zaken zoals de aanwezigheid van een mannelijke opvolger. Deze externe factoren kunnen door de heersende cultuur gebonden zijn. Bijvoorbeeld wanneer de cultuur en traditie hebben bepaald dat een man meer recht heeft op het bedrijf. Door de aanwezigheid van een mannelijk opvolger wordt het voor een vrouw veel moeilijker om het ouderlijke bedrijf te kunnen over nemen (Silvasti, 2003). De keuze van een vrouw om een vrouwelijke agrariër te worden is vrijwillig, maar de mogelijkheden voor die keuze moeten er wel zijn.

2.5.4 Relaties tussen de factoren

In figuur 2.3 is een overzicht te zien van de keuzefactoren die invloed kunnen hebben op de uiteindelijke keuze van een vrouw. Hierbij moet worden opgemerkt dat figuur 2.2 voor het specifieke keuzeproces van belang is, en dat figuur 2.3 een korte indicatie is van de uiteindelijke keuze. Opvallend in figuur 2.3 is dat de factor locatie te zien is bij zowel de push factoren als bij de pull factoren. Dit wordt veroorzaakt doordat er aan de ene kant een *verbondenheid* met de locatie van het agrarische bedrijf kan zijn en aan de andere kant kan het juist zorgen voor een *gebondenheid* aan die locatie. Deze *gebondenheid* kan zowel een positieve als negatieve invloed hebben op het keuzeproces. Zo is de keuze om het ouderlijk bedrijf over te nemen een vrijwillige keuze, maar deze is beïnvloed door de *gebondenheid* die de vrouw met de locatie heeft. Zij heeft vaak alleen de mogelijkheden om op die specifieke locatie verder te gaan met het agrarische bedrijf. De vrouw die de persoonlijke keuze heeft gemaakt en de externe mogelijkheden heeft om agrariër te

worden, neemt een bepaalde werkidentiteit aan. Uit figuur 2.3 blijkt dat de werkidentiteit en het beschreven keuzeproces nauw samenhangen. De volgende paragraaf zal ingaan op de werkidentiteiten.

Figuur 2.3: Model van het keuzeproces en samenhangende werkidentiteiten
Bron: De Haan (1993), Haugen (1998), Panelli (2002) en Silvasti (2003).

2.6 Werkidentiteiten van vrouwelijke agrariërs

De werkidentiteiten waarop het gezinsbedrijf gebaseerd zijn, zijn onderhevig aan veranderingen als het gaat om het gender onderscheid in het agrarische werk, dit komt neer op een verandering in de acceptatie van wat 'mannelijk' en 'vrouwelijk' werk is (Bryant, 1999). Deze veranderingen hebben tot gevolg dat het voor vrouwen makkelijker aan worden is om de keuze voor het agrarische beroep te maken. Toch wordt agrariër zijn nog steeds vaak als een mannelijk beroep gezien (Branth, 2001) en zijn er voor alle agrarische gezinsleden nog steeds bepaalde verwachtingen over hoe te gedragen (Haugen, 1998). Bij de werkidentiteiten die Haugen (1998) onderscheidt, zie figuur 2.3, is sprake van een continuüm met aan de ene kant de *traditional* werkidentiteit; de traditionele vrouwelijke agrariër, en aan de andere kant een *de-traditional* werkidentiteit; de professionele vrouwelijke agrariër. Deze werkidentiteiten zijn door Haugen (1998) onderscheiden in Noorwegen en zullen hieronder beschreven worden. Deze werkidentiteiten helpen bij het begrijpen van de gender patronen die vrouwen aannemen en de ervaringen die daaruit ontstaan (Bryant, 1999).

2.6.1 Traditionele vrouwelijke agrariërs

De traditionele vrouwelijke agrariërs zijn voornamelijk door invloed van push factoren agrariër geworden. Traditionele vrouwelijke agrariërs zijn onder te verdelen in drie verschillende subgroepen. De eerste groep bestaat uit vrouwen waarvan de partner overleden is of ernstig ziek. Hierdoor is de partner niet meer in staat om het agrarische bedrijf te leiden en wordt deze rol overgenomen door de vrouw. Deze vrouwen hebben meestal al jarenlange ervaring op het agrarisch bedrijf, waardoor ze weten hoe alles werkt. Daarentegen hebben ze meestal geen agrarische opleiding. Als de vrouw het bedrijf overneemt, verandert er niet veel in de rol die de vrouw op het bedrijf vervult. Het werk wat de partner oorspronkelijk deed wordt voornamelijk door ingehuurde hulp of door mannelijke familieleden gedaan. Voor deze vrouwen is de toekomstige opvolger dé push factor om door te gaan. De tweede groep bestaat voornamelijk uit oudere ongetrouwde vrouwen. Deze vrouwen zijn agrariër geworden vanuit een verplichting naar hun ouders en familie toe. Omdat deze vrouwen niet getrouwd zijn, worden ze als ‘vrij’ gezien en kunnen ze voor hun bejaarde ouders en het agrarische bedrijf zorgen. Familieverplichting is dus de drijvend factor achter deze keuze. Bij de derde groep gaat het om vrouwen waarvan de echtgenoot een fulltime baan buiten het agrarische bedrijf heeft. Hierdoor is de vrouw noodzakelijkerwijs bedrijfshoofd geworden. Vaak gaat het in dit geval om vrouwen die het bedrijf van hun ouders hebben overgenomen en waarbij de echtgenoot geen interesse in het agrarische bedrijf heeft. Ook hier geldt de verplichting naar de ouders en familie toe als belangrijkste push factor.

2.6.2 Vrouwelijke agrarische managers

Vrouwelijke agrarische managers hebben de verantwoordelijkheid voor het agrarisch bedrijf maar werken zelf niet op het bedrijf. Ze hebben een volwaardige baan naast het bedrijf en dat zien zij als hun belangrijkste tijdsbesteding. Veel van deze vrouwen zijn hoog opgeleid maar hebben geen agrarische opleiding. Omdat de vrouwen de kennis, tijd en ambitie niet voor het werk op het agrarische bedrijf hebben, wordt dit meestal uitbesteed. Vaak kunnen deze bedrijven met een minimum aan arbeid bestaan, bijvoorbeeld akkerbouwbedrijven. Hierdoor is het makkelijker om het werk uit te besteden aan bijvoorbeeld loonwerkers en zodoende het bedrijf rendabel te houden. De keuze om het bedrijf na overlijden van de ouders binnen de familie te houden heeft vaak te maken met morele en emotionele verplichtingen en familie tradities. De push factoren spelen ook een belangrijke rol bij deze keuze. Deze vrouwen geven niet het traditionele beeld van een agrariër weer, dit omdat ze bijvoorbeeld zelf weinig werk op het agrarische bedrijf verrichten. Hierdoor kiezen veel vrouwen voor een actievere rol in bijvoorbeeld agrarische organisaties. Dit om toch actief betrokken te zijn en zodoende deel uit te maken van de agrarische wereld.

2.6.3 Professionele vrouwelijke agrariërs

Professionele vrouwelijke agrariërs zijn vrouwen die zelf bewust voor een leven als agrariër hebben gekozen. Vaak zijn dit jonge vrouwen die opgegroeid zijn met de mogelijkheden om zelf te kunnen kiezen wat zij wilden doen. De mogelijkheid om een vrouwelijke agrariër te worden hebben ze waar gemaakt door een agrarische opleiding te volgen met daaropvolgend het overnemen van het ouderlijk bedrijf. De keuze die ze maakten is dus bewust genomen vanuit een interesse voor de landbouw en gebaseerd op voornamelijk pull factoren. Deze groep vrouwen is zich bewust van de rol die ze vervullen als agrariër en ze willen niet onderdoen voor hun mannelijke collega's. Ze vervullen hierdoor niet de traditionele 'vrouwelijke' rol op het agrarische bedrijf, maar proberen hiervan af te wijken. De vrouwen krijgen vaak problemen met deze werkidentiteit als ze kinderen krijgen, dit omdat er nog een overheersend traditioneel beeld bestaat. De partners van deze vrouwen zijn niet of nauwelijks betrokken bij het bedrijf en hebben meestal een baan buiten het bedrijf. Hierdoor is vaak de zorg voor de kinderen en het huishouden de taak van de vrouw.

2.6.4 Invloed van werkidentiteit op ervaringen

In figuur 2.4 zijn de verschillende kenmerken van de werkidentiteiten tegenover elkaar gezet. Hieruit blijkt dat de traditionele vrouwelijke agrariër en de vrouwelijke agrarische managers een werkidentiteit hebben die gedomineerd wordt door de push factoren, zoals de verplichting naar de familie toe. De professionele vrouwelijke agrariër heeft haar keuze voornamelijk op basis van de pull factoren gemaakt. Hierdoor is er een groot onderscheid tussen de drie verschillende werkidentiteiten. Deze verschillende werkidentiteiten hebben ook invloed hoe de vrouw het ervaart om een vrouwelijke agrariër te zijn. De werkidentiteiten gedomineerd door de push factoren laten het meeste werk op het agrarische bedrijf door hulp uitvoeren. Hierdoor hebben ze weinig te maken met een andere gender rol dan het 'traditionele' beeld aangeeft.

	Traditionele vrouwelijke agrariër	Vrouwelijke agrarische manager	Professionele vrouwelijke agrariër
Leeftijd	Ouder	Gemiddeld	Jonger
Opleiding	Niet-agrarisch	Niet-agrarisch	Agrarisch
Oorzaak keuze	Verplichting	Verplichting	Vrijwillig
Rol op het bedrijf	Niet erg actief	Bestuurlijk	Actief
Zelf werkzaam op bedrijf	Een beetje	Nee	Ja
Hulp op het bedrijf	Veel	Veel	Weinig
Rol partner	Niet aanwezig	Niet werkzaam aanwezig	Niet werkzaam aanwezig
Opvolging	Belangrijk	Onbelangrijk	Onbelangrijk

Figuur 2.4: Onderscheid in werkidentiteiten.

Bron: Haugen (1998).

Dit betekent dat de ervaringen van deze werkidentiteiten niet te vergelijken zijn met die van de professionele vrouwelijke agrariërs. De professionele vrouwelijke agrariërs nemen de 'traditionele' rol van de man op het agrarische bedrijf over. Dit kan tot gevolg hebben dat hier anders op gereageerd wordt vanuit de omgeving. Het 'traditionele' beeld wat de omgeving heeft van een agrarische bedrijf wordt door de professionele vrouwelijke agrariër omver geworpen. Dit heeft invloed op de ervaringen die de vrouwelijke agrariër heeft, want die worden in een bepaalde mate bepaald door haar omgeving, zoals haar burens, de loonwerker en de vertegenwoordiger.

2.7 Conclusie

De ontwikkelingen in de landbouw hebben een duidelijke invloed gehad op de rol van de vrouw in de landbouw. Net zoals er veranderingen plaats vinden in de landbouw, zo is de rol van de vrouw aan het veranderen. Toch krijgt de vrouw nog vaak een rol 'opgedragen', dit vormt een bepaalde identiteit voor haar. Deze identiteit bepaalt hoe een vrouw over zichzelf denkt en wat zij uitdraagt naar haar omgeving. Voor veel vrouwen in de landbouw is die identiteit moeilijk om uit te dragen en weten ze niet goed wat hun rol en identiteit in de landbouw is. Plaats speelt daarnaast ook een fundamentele rol voor de identiteit van de vrouw. Voor veel agrarische vrouwen is de plaats waar ze emotioneel verbonden mee zijn het agrarische bedrijf. Deze plaatsverbondenheid kan ook negatief zijn, het is de plaats waarvan er wordt uitgegaan dat zij voor de kinderen en het huishouden zorgen. De omgeving die daarbij een grote rol speelt, heeft ook invloed op het keuzeproces wat vrouwen moeten doorlopen. Dit keuzeproces wordt door verschillende factoren beïnvloed; push factoren, externe factoren en pull factoren. Elk hebben ze een bepaalde invloed op de keuze van de vrouw. Deze keuzefactoren beïnvloeden de uiteindelijke werkidentiteit die de vrouw aanneemt. Haugen (1998) heeft drie werkidentiteiten onderscheiden; traditionele vrouwelijke agrariër, vrouwelijke agrarische manager en professionele vrouwelijke agrariër.

3 Methodologie

3.1 Inleiding

In dit methodologie hoofdstuk wordt ingegaan op de gebruikte methoden voor dataverzameling en de vorm van data analyse voor dit onderzoek. De eerste paragraaf behandelt het doel, de vorm en de methode van het onderzoek. Hierop volgend wordt ingegaan op de methodes van data collectie en welke vorm daarvoor gebruikt is. Paragraaf 3.4 gaat over de respondenten; op welke manier ze zijn benaderd, een korte omschrijving van de groep respondenten en het proces van het afnemen van de interviews. Als laatste wordt de methode van data analyse besproken.

3.2 Methodologie

Elk onderzoek maakt gebruik van een bepaalde methodologie: een bepaald frame of perspectief waarin het onderzoek wordt uitgevoerd. Hierdoor ontstaat een relatie tussen het proces van onderzoek en het eindresultaat, de conclusie (Letherby, 2003). Om tot een conclusie te komen over de ervaringen van vrouwelijke agrariërs is gebruik gemaakt van een verkennende vorm van onderzoek doen, dit doormiddel van kwalitatief onderzoek wat op basis van de feministisch geografie is gedaan.

3.2.1 Doel van het onderzoek

Babbie (2004) onderscheidt drie doelen voor het doen van onderzoek; verkennend, beschrijvend en verklarend. Historisch gezien is er weinig onderzoek gedaan naar vrouwen en hun drijfveren (Letherby, 2003). Het onderwerp van dit onderzoek; vrouwelijke agrariërs, is in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur relatief nieuw en is ook in de buitenlandse wetenschappelijke literatuur nog weinig besproken. Daarom is gekozen voor een verkennende vorm van onderzoek doen.

3.2.2 Kwalitatief onderzoek

Dit onderzoek is gebaseerd op een kwalitatieve methode van dataverzameling. Kwalitatief onderzoek bestaat uit empirische informatie over het te onderzoeken onderwerp. Vaak is deze informatie in de vorm van woorden en niet zoals bij kwantitatief onderzoek in cijfervorm (Punch, 2005). Kwalitatief onderzoek is meestal kleinschalig van opzet, maar zorgt voor een dieper inzicht in mogelijke verbanden (Bock, 1994). Bij kwalitatief onderzoek staan twee fundamentele aspecten centraal: de sociale constructies en de persoonlijke ervaringen van individuen (Winchester, 2005). Dit onderzoek gaat op beide aspecten in. Kwalitatief onderzoek is overigens al veel gebruikt in onderzoek naar

de rol van vrouwen op het platteland (zie Bock, 1994). Volgens Winchester (2005) zijn er binnen het kwalitatieve onderzoek drie hoofdtypen te onderscheiden: het gesproken, het tekstuele en de observatie. In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van de gesproken methode, oftewel interviews, zie hiervoor paragraaf 3.3.2.

3.2.3 *Feministisch geografie*

Door gebruik te maken van feministisch geografie zijn de persoonlijke ervaringen van vrouwelijke agrariërs onderzocht. Feministische geografie richt zich in het algemeen op hoe gender relaties en geografieën zijn gestructureerd en getransformeerd (Pratt, 2000). Dit resulteert in het onderzoeken, het zichtbaar maken en het uitdagen van relaties tussen gender verschillen en ruimtelijke verschillen (McDowell, 1999b). In de feministische geografie wordt er van uit gegaan dat plaatsen geconstrueerd zijn door middel van gender, maar ook dat gender geconstrueerd wordt door de omgeving en door de culturele context (McDowell, 1999b, Staeheli en Martin, 2000, Letherby, 2003,). Hierdoor hangt de feministische geografie het idee aan dat interpretaties gebonden zijn aan de context en daardoor niet universeel kunnen zijn (Pratt, 2000). Naast deze gedachte is het begrijpen van de aanwezigheid van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen belangrijk voor dit onderzoek (Letherby, 2003). De ervaringen die worden onderzocht, kunnen uit de dagelijkse bezigheden van vrouwen ontstaan, hierdoor is het dagelijkse leven van de vrouwen belangrijk voor het onderzoek (Rose, 1993). Hierbij moet in gedachten worden gehouden dat de invloed van de ruimtelijke structuur op de productie en reproductie van gemeenschappen gedomineerd wordt door mannen, zoals de landbouw (Rose, 1993).

3.3 **Methoden van dataverzameling**

In het doen van onderzoek zijn verschillende methoden van dataverzameling te gebruiken. Een methode is een techniek, een soort gereedschap om informatie en data te verzamelen (Letherby, 2003). In dit onderzoek is gebruik gemaakt van twee methoden; een literatuurstudie en het afnemen van *oral history* interviews. Beide zullen in deze paragraaf beschreven worden.

3.3.1 *Literatuurstudie*

Om een duidelijk kader te krijgen voor het onderzoek is een literatuurstudie verricht naar vrouwen in de landbouw. Het eerste deel van de literatuurstudie richt zich op vrouwen op het platteland en de identiteit en de plaatsverbondenheid van deze vrouwen. Dit om een context te schetsen van vrouwen in de landbouw. Het tweede deel van de literatuurstudie gaat in op het specifieke onderwerp van de thesis; vrouwelijke agrariërs. Het keuzeprocess en de mogelijke werkidentiteiten die ze aannemen worden hier behandeld. Voor dit onderwerp is een artikel van Haugen (1998) van belang geweest. Dit artikel is

gedeeltelijk de basis geweest voor een model over vrouwelijke agrariërs, zie figuur 2.2. Dit hypothetische model vormt de basis voor de verdere analyse die in hoofdstuk vier behandeld wordt.

Tijdens het onderzoek is naast academische literatuur gebruikt gemaakt van niet-wetenschappelijke literatuur. Dit omdat in de academische literatuur (nog) weinig aandacht voor vrouwelijke agrariërs is. Dit in tegenstelling tot de populaire media en dan voornamelijk de agrarische media. Enkele bronnen uit deze media zijn meegenomen in het onderzoek, dit omdat het vaak persoonlijke verhalen van vrouwelijke agrariërs behandelt die aansluiten op de afgenomen interviews. Daarnaast geeft het goed weer wat er in de niet-wetenschappelijke literatuur bekend is over het onderwerp (White, 2003). De niet-wetenschappelijke literatuur vormt zo een welkome aanvulling op de literatuurstudie en de afgenomen interviews.

3.3.2 'Oral history' interviews

In dit onderzoek is voornamelijk gebruik gemaakt van een gesproken methode van dataverzameling; kwalitatieve interviews (Winchester, 2005). Interviews zijn een manier om via verbale interactie tussen een interviewer en een respondent informatie, uitdrukkingen en meningen te verkrijgen (Longhurst, 2003, Hay, 2005 en Dunn, 2005). Deze interactie vindt plaats via een semi-gestuurd gesprek (Charmaz, 2006). Door middel van dit gesprek kan er diep op de persoonlijke ervaringen van de respondent worden ingegaan (Babbie, 2004). Dit ontbreekt in een gestuurd gesprek door het gebrek aan flexibiliteit en diepte (Miles en Crush, 1993). Longhurst (2003) geeft aan dat het doel van een interview niet de representatie is maar juist het begrijpen van individuele ervaringen en het leven van de respondenten. Zoals Scott (1996) verklaard verschillen mannen en vrouwen in het beschrijven van het agrarische werk en het persoonlijke leven. Dit onderzoek gaat in op de persoonlijke verhalen van vrouwelijke agrariërs. Hiervoor zijn dertien vrouwelijke agrariërs in Noord-Nederland geïnterviewd.

Om die persoonlijke ervaringen weer te geven is in dit onderzoek specifiek gebruik gemaakt van *oral history* interviews. Dit type diepte-interviews achterhaald hoe individuele acties door het verleden zijn gevormd en hoe het verleden terugkomt in dagelijkse normen en waarden. Hierbij wordt vooral gebruik gemaakt van het geheugen van de respondenten (Truesdell, 1999). *Oral history* interviews zijn zodoende een manier om de vrouwelijke respondent de mogelijkheid te geven om haar persoonlijke verleden in haar eigen woorden te vertellen (Anderson en Jack, 1991). Dit persoonlijke verleden wordt vaak gemist in andere vormen van dataverzameling (Blunt en Dowling, 2006). Daarnaast worden *oral history* interviews gebruikt om achter de echte ervaringen van de vrouwelijke respondenten te komen, dit omdat zij vaak worden getemperd door

mannelijke dominantie (Anderson en Jack, 1991). Door het gebruik van *oral history* interviews in dit onderzoek kan duidelijk worden hoe de aangenomen gender rollen op de agrarische bedrijven zijn ontstaan. Zodoende kan duidelijk worden welke invloed het verleden van een vrouw heeft op hoe zij tegenwoordig agrariër is. Daarvoor ligt de hoofdrol bij de respondent, een *oral history* interview gaat in op wat er gebeurde, hoe het gebeurde, waarom het gebeurde en hoe het werd ervaren door de respondent (George en Stratford, 2005).

Het afnemen van *oral history* interviews gebeurt meestal op een ongestructureerde manier (Dunn, 2005). Toch is dit niet altijd het geval (George en Stratford, 2005), en ook dit onderzoek wijkt daarvan af; er is gekozen voor het afnemen van interviews op een semi-gestructureerde manier. Semi-gestructureerde interviews zijn informeel en geven nog steeds een mogelijkheid tot een open respons (Longhurst, 2003). Met behulp van enige structuur is het zeker dat elk interview dezelfde onderwerpen behandelt en dat er niets vergeten wordt. Dit kan een steuntje in de rug zijn voor een beginnend interviewer.

De afgenomen interviews zijn opgebouwd in een driedelige format, dat is gebruikelijk voor *oral history* interviews. Deze bestaat uit een oriëntatie, algemene vragen en specifieke vragen (George en Stratford, 2005). Door het gebruik van een dergelijke format wordt per interview ingegaan op dezelfde onderwerpen maar is er ook de vrijheid om op specifieke aspecten dieper in te gaan. Dit omdat elke vrouwelijke agrariër een ander persoonlijk verhaal heeft.

3.4 Respondenten

Deze paragraaf gaat in op hoe de respondenten zijn benaderd, waarna ze kort worden geïntroduceerd. Het afnemen van interviews met de respondenten is de volgende stap in het onderzoeksproces en zal na de introductie van de respondenten behandeld worden.

3.4.1 Benaderen van respondenten

Dit onderzoek richt zich op vrouwen die zelfstandig een agrarisch bedrijf hebben. Dit is een vrij specifieke groep in de landbouw en niet opgenomen in een gegevensbestand. Door gebruik te maken van het *snowball effect* zijn respondenten benaderd. Het *snowball effect* houdt in dat het netwerk van contacten van respondenten wordt gebruikt om nieuwe respondenten te vinden (Longhurst, 2003). Omdat ik afkomstig ben uit een agrarische omgeving is het vinden van respondenten geen probleem geweest. Zo ben ik via mijn vader, die een mechanisatiebedrijf heeft, familie, vrienden en bekenden aan verscheidene respondenten gekomen. De techniek van het *snowball effect* is tijdens de periode van interviews voortgezet. Zo is er bij elk interview gevraagd of de respondent nog andere

vrouwelijke agrariërs kende; dit bleek een goede manier van respondenten verzamelen te zijn. Zodoende zijn in de periode van half april tot half juli uiteindelijk dertien respondenten geïnterviewd. Als het *snowball effect* niet zo effectief was gebleken had ik gebruik gemaakt van de media gericht op de landbouw. Ik had dan advertenties kunnen plaatsen in agrarische bladen, zoals Nieuwe Oogst, Agrarisch Dagblad en de Boerderij en zodoende respondenten kunnen vinden. Maar dit bleek niet nodig te zijn.

Het benaderen van de vrouwen heeft weinig moeite gekost. De meeste respondenten waren enthousiast en wilden graag mee werken aan het onderzoek. Tijdens het benaderen van de respondenten lieten twee vrouwen blijken dat ze geen interesse hadden. Een vrouw had net een interview voor een agrarisch weekblad gegeven en vond dat wel voldoende. De andere vrouw gaf aan dat ze het te druk had en geen tijd. Dit was jammer want zij viel in een aparte groep van de werkidantiteiten van Haugen (1998), zie subparagraaf 2.6.2. Zodoende had zij van toegevoegde waarde kunnen zijn en had ze mee kunnen dragen aan de representativiteit van het onderzoek.

Er bestaat een groot onderscheid in landbouwbedrijven (CBS, 2007). Voor dit onderzoek is al in een vroeg stadium gekozen om vrouwen te selecteren op basis van twee typen van landbouw; de akkerbouw en de melkveehouderij. Dit zijn typen die traditioneel in Groningen voorkomen en traditioneel door mannen gedomineerd zijn. Overigens is door de kleinschaligheid van het onderzoek een betere vergelijking van respondenten mogelijk door het gebruik van een kleine selectie van landbouw typen.

Tijdens de voortgang van mijn onderzoek werd mij duidelijk dat ik me op een te specifieke groep vrouwen had gericht. Ik richtte me op vrouwen die zelfstandig een agrarisch bedrijf hebben. Het blijkt dat in de landbouw veel agrarische bedrijven zijn die op een complexe manier zijn samengesteld; bijvoorbeeld een maatschap tussen verschillende familieleden. Voor mijn onderzoek had het geen gevolgen als ik me ook richtte op vrouwen die samenwerkten met een vader, broer, zoon of man. Wel moesten de geïnterviewde vrouwen op een actieve en organisatorische manier betrokken zijn bij het agrarische bedrijf en een actieve arbeidsrol op het bedrijf hebben.

3.4.2 *De respondenten*

Het verzamelen van respondenten heeft geresulteerd in een onderzoeksgroep van dertien vrouwen. In figuur 3.1 worden deze dertien respondenten kort geïntroduceerd. Dit wordt gedaan aan hand van de leeftijd, de burgerlijke staat, de achtergrond, de genoten opleiding en het type bedrijf. Er wordt tijdens het onderzoek gebruik gemaakt van gefingeerde namen, dit om de anonimiteit te waarborgen. Voor respondenten kan de anonimiteit van invloed zijn op het persoonlijke verhaal wat ze vertellen tijdens een

interview (Longhurst, 2003). Dit onderzoek gaat om die persoonlijke verhalen, vandaar de anonimiteit van de respondenten.

	Respondent	Leeftijd	Burgerlijke staat	Achtergrond	Opleiding	Bedrijf
1	Jeanet	55	Weduwe	Agrarisch	Lagere school	Melkvee
2	Bianca	31	Gehuwd	Agrarisch	Agrarische richting	Melkvee
3	Sandra	47	Samenwonend	Agrarisch	Agrarische richting	Akkerbouw
4	Arien	53	Alleenstaand	Agrarisch	MAS	Melkvee
5	Hilda	41	Gehuwd	Agrarisch	MAS	Melkvee
6	Annelies	37	Gehuwd	Agrarisch	MAS	Melkvee
7	Ans	56	Weduwe	Niet Agrarisch	Huishoudschool	Akkerbouw
8	Marieke	22	Samenwonend	Agrarisch	HAS	Melkvee
9	Fransien	61	Weduwe	Agrarisch	Huishoudschool	Akkerbouw
10	Janneke	62	Weduwe	Agrarisch	Huishoudschool	Akkerbouw
11	Geertruid	81	Weduwe	Agrarisch	HBS	Akkerbouw
12	Margot	36	Gehuwd	Agrarisch	MAS	Melkvee
13	Nienke	30	Gehuwd	Agrarisch	HAS	Melkvee

HAS = Hogere Agrarische School
HBS = Hogere Burger School
MAS = Middelbare Agrarische School.

Figuur 3.1: De respondenten.
Bron: eigen data.

Tijdens het onderzoek heerste onduidelijkheid over hoe de onderzochte respondenten moesten worden aangeduid. Er is namelijk geen duidelijke benaming voor deze groep vrouwen. In dit onderzoek worden de respondenten aangeduid met de term vrouwelijke agrariër. Voor deze term is gekozen omdat het beroep van de vrouwen agrariër is; ze vindt haar bestaan in de landbouw (De Boer, 1996). Voor de toevoeging 'vrouwelijke' is gekozen omdat alleen de term agrariër voor verwarring zou zorgen. Het woord agrariër alleen zou te vaak geassocieerd worden met een mannelijk beroep. Vaak wordt de landbouw geassocieerd met boer en boerin. De term boer duidt op iemand die een agrarisch bedrijf leidt (De Boer, 1996). Een boerin is volgens De Boer (1996) de vrouw van een boer. Uit deze omschrijvingen blijkt dat er een duidelijk traditioneel gender onderscheid is tussen boer en boerin. De term boer zou van toepassing kunnen zijn op de vrouwen in het onderzoek, maar de term is te beladen door de eeuwenlange dominantie van de man op het agrarische bedrijf. De beladenheid van het agrarische beroep is niet alleen in Nederland te onderscheiden, ook bijvoorbeeld in Finland is dit terug te vinden (Silvasti, 2003).

Dit onderzoek richt zich op vrouwelijke agrariërs in Noord-Nederland, daarvoor is de precieze geografische locatie van de agrarische bedrijven niet van belang. In de beschrijving van de respondenten is deze dan ook niet mee genomen, zie figuur 3.1. De anonimiteit van de respondenten wordt hierdoor onder meer gewaarborgd. Wel is er tijdens het verzamelen van de respondenten rekening gehouden met de locatie, ze

moesten uit Noord-Nederland komen. De meeste bedrijven waren gevestigd in de provincie Groningen. Als eerste om praktische redenen zoals tijd, vervoersmogelijkheden en connecties. Als tweede komt zo de culturele achtergrond van de respondenten overeen. Groningen kan gezien worden als een gebied met overeenkomstige culturele context. Dit betekent voor de respondenten dat ze te maken hebben met dezelfde omgevingskenmerken en externe factoren, zowel fysisch als cultureel, bijvoorbeeld de historie van de regio en de politiek.

3.4.3 Het afnemen van de interviews

Bepaalde factoren speelden een rol bij het afnemen van de interviews. Zoals Dunn (2003) aangeeft is het voor het verzamelen van informatie uit een interview van belang wat de relatie tussen de interviewer en respondent is. Tijdens de interviews kwam duidelijk naar voren, dat er door de persoonlijke verhalen een relatie ontstond tussen de respondent en ik.

Voor enkele van de afgenomen interviews geldt dat ik de respondenten al persoonlijk kende of dat ze mijn familie kende. Hierdoor waren ze op de hoogte van mijn achtergrond en dat bracht een soort van vertrouwen met zich mee. Dit wordt geïllustreerd door een opmerking van een van de respondenten: “Wij Groningers zijn toch anders” (Geertruid). Ze geeft hiermee aan dat ze mij ziet als iemand van haar eigen culturele groep en dat we dezelfde culturele achtergrond hebben. Niet alle respondenten waren op de hoogte van mijn achtergrond. Maar alle respondenten toonden interesse in mijn motivaties voor dit onderwerp en onderzoek en zodoende kwam mijn achtergrond als nog tijdens het interview naar voren.

Dat het interview tussen twee vrouwen plaats vond heeft ook bijgedragen aan de onderlinge relatie. Dit omdat er persoonlijke onderwerpen besproken zijn die specifiek op de situatie van de vrouwelijke respondent ingaat. De wereld waarin de respondent zich voornamelijk begeeft is gedomineerd door mannen en ze is daardoor gewend om met mannen om te gaan. Maar juist door een vrouwelijke interviewer ontstaat er een minimalisering van status verschillen en ontstaat er een gelijkwaardige relatie tussen de respondent en de interviewer (Punch, 2005).

Qua kennis bestaat die gelijkwaardige relatie juist niet. Het doel van mijn interviews; informatie van de vrouwen te verkrijgen, plaats de vrouwen in de positie van ervaringsdeskundige. In de relatie die ontstaat neemt de respondent een hogere plaats in qua kennis (Babbie, 2004). Daarnaast zijn alle interviews thuis of op het bedrijf van de respondent afgenomen. Zodoende bevindt de respondent zich op vertrouwelijk gebied waardoor ze zich op haar gemak voelt en een soort machtspositie heeft (Longhurst, 2003).

3.5 Data-analyse

Door middel van data-analyse zijn de interviews geïnterpreteerd en zodoende ontstaat de mogelijkheid om daar iets over te zeggen (Letherby, 2003). Om de analyse te kunnen uitvoeren zijn voorbereidingen getroffen, deze worden besproken in 3.5.1. Bij de analyse is gebruik gemaakt van het computerprogramma QSR-NUD*IST 4.

3.5.1 Voorbereiding op analyse proces

Om tijdens het afnemen van de interviews zo goed mogelijk te kunnen doorvragen zijn de interviews opgenomen met een voicerecorder (Dunn, 2005). Deze geluidsopnames zijn na het afnemen zo snel mogelijk uitgetypt in interview transcripts, waardoor ze makkelijker te bewerken zijn (Flowerdew en Martin, 2005). Deze transcripts zijn voorzien van memo's, wat persoonlijke gedachten en opmerkingen zijn. Ook konden dit praktische opmerkingen zijn, bijvoorbeeld als er iemand binnen kwam en ons gesprek enigszins gestoord werd. Deze vorm van een eerste handmatige analyse bracht al interessante aspecten naar voren. Door het uitvoeren van een dergelijke analyse kan er tijdens volgende interviews rekening me gehouden worden. Zo ontstond er een soort leerproces; ik was steeds meer op de hoogte van het onderwerp en kon daardoor makkelijker doorvragen en dieper ingaan op onderwerpen tijdens de interviews. De structuur van de interviewvragen is hierdoor niet beïnvloed en dus ook niet aangepast.

3.5.2 Gebruik van QSR-NUD*IST 4

Voor het analyseren van de afgenomen interviews is gebruik gemaakt van het computerprogramma QSR-NUD*IST 4, wat staat voor 'Non-numerical en Unstructured Data * Indexing Searching and Theorizing versie 4' (Richards, 2000). Dit computerprogramma kan als hulpmiddel worden gebruikt voor het handelbaar en overzichtelijk maken van grote hoeveelheden kwalitatief data (Van Hoven, 2003). De eerste stap in het handelbaar maken van de data is het coderen, hiervoor is het van belang om een systematische manier van coderen te hanteren (Babbie, 2004). Dit is van belang omdat anders vrij snel de controle en het overzicht over de data verloren kan gaan. Voor het coderen heb ik per tekstgedeelte bepaald wat het onderwerp is. Het onderstaande tekstgedeelte wordt als voorbeeld genomen:

Vraag:

“Welke opleiding heeft u gevolgd?”

Arien:

“Mavo en toen MAS, Middelbare Agrarische School.”

(Arien, 53 jaar, alleenstaand)

Bovenstaand tekstgedeelte gaat in op de opleiding die Arien gevolgd heeft, *opleiding* is dan ook de codenaam voor dit tekstgedeelte. Door het gebruik van codes is het met

behulp van QSR-NUD*IST 4 vrij makkelijk om alle tekstgedeelten van de respondenten met de code *opleiding* op een plaats te ordenen en zodoende te vergelijken (Richards, 2000). Hierdoor kan bijvoorbeeld een duidelijk overzicht ontstaan wie welke scholing heeft gehad. Deze code is een voorbeeld van een beschrijvende code. Daarnaast zijn er conceptuele codes, dit zijn antwoorden die dieper op de waarom vragen ingaan (Richards, 2000). Een voorbeeld van een conceptuele code is *keuze*, deze gaat in op waarom de vrouwen hebben gekozen om agrariër te worden. Het coderen heeft uiteindelijk geleid tot een lijst van in totaal 25 verschillende codes. Om relaties tussen de verschillende codes te kunnen maken is gebruik gemaakt van de optie *tree* in. In deze *tree* kunnen codes schematisch onderverdeeld worden in overkoepelende thema's (Richards, 2000). *Identiteit* is hierbij het hoofdthema, die is vervolgens opgebouwd uit *gender*, *plaatsverbondenheid*, *context*, *sociaal leven* en *verleden*. Deze thema's komen deels uit de theorie naar voren, bijvoorbeeld *gender*, en deels resulteren ze uit de data, bijvoorbeeld *verleden*. Na het onderscheid in thema's te hebben gemaakt bleek een onderlinge relatie tussen de verschillende thema's aanwezig te zijn. De systematische manier van coderen bleek hierbij van belang te zijn geweest, omdat anders het overzicht snel verloren was gegaan. Het gemaakte onderscheid tussen traditionele vrouwelijke agrariërs en professionele vrouwelijke agrariërs, wat in paragraaf 4.1 besproken wordt, is ontstaan voordat de analyse van de data was uitgevoerd. Dit onderscheid is uit de literatuur naar voren gekomen en handmatig toegepast op de respondenten. Omdat voor de analyse duidelijk was welke vrouwen in welke categorie behoorde, is dit onderscheid niet meegenomen in de codering in QSR-NUD*IST 4. De analyse die voorkomt uit QSR-NUD*IST 4 gaat zodoende meer in op de verschillen tussen vrouwelijke agrariërs en mannelijke agrariërs. Wel is het onderscheid in typen vrouwelijke agrariërs mee genomen, maar dit is meer als een hulpmiddel om tot de uiteindelijke ervaringen van vrouwelijke agrariërs te komen. Want de vrouwelijke agrariërs zijn geen heterogene groep en kunnen niet als zodanig behandeld worden.

3.6 Conclusie

Het onderwerp vrouwelijke agrariërs is nog niet vaak onderzocht, daardoor is dit onderzoek verkennend van aard. Het onderzoeken van ervaringen heeft geconcludeerd in een kwalitatieve onderzoeksmethode; op basis van feministische geografie. Deze methode is toegepast met behulp van *oral history* interviews, waarbij de ervaringen van de respondent centraal staan. Door middel van het 'snowball effect' zijn dertien respondenten gevonden. Wel zijn de criteria voor deze respondenten tijdens het onderzoek aangepast. De relatie die ontstond tussen respondent en interviewer was van belang voor het verloop van het gesprek. Maar door mijn achtergrond voelden veel

vrouwen zich op hun gemak en verliepen de gesprekken goed. De opgenomen interviews zijn verwerkt en geanalyseerd met behulp van QSR-NUD*IST 4.

4 Resultaten

4.1 Werkidentiteiten van de respondenten

De vrouwen die meegewerkt hebben aan dit onderzoek verschillen in grote mate en zijn om verschillende redenen agrariër geworden. Toch zijn er overeenkomsten te onderscheiden waardoor de respondenten ingedeeld kunnen worden in typen. Er zijn twee typen ontstaan: traditionele vrouwelijke agrariërs en professionele vrouwelijke agrariërs. Deze typering is deels overgenomen van de door Haugen (1998) gebruikte werkidentiteiten. Dit is gedaan omdat de Nederlandse respondenten grote overeenkomsten vertonen met de werkidentiteiten die Haugen (1998) in Noorwegen heeft onderscheiden, zie hoofdstuk twee voor een beschrijving van de werkidentiteiten van Haugen. Haugen onderscheidt nog een derde type werkidentiteit, de vrouwelijke agrarische managers. Dit type is niet te onderscheiden in de onderzoeksgroep van dit onderzoek, maar dit type is wel degelijk in Nederland aanwezig, zie subparagraaf 2.6.3. In figuur 4.1 worden de typen werkidentiteiten behandeld en de verschillen tussen ze aangegeven.

	Traditionele vrouwelijke agrariërs	Professionele vrouwelijke agrariërs
Respondenten	Jeanet, Ans, Fransien, Janneke en Geertruid	Bianca, Sandra, Hilda, Annelies, Margot Arien, Marieke en Nienke
Kenmerken: Burgerlijke staat	Weduwe	Gehuwd, samenwonend of alleenstaand
Opleiding	Geen agrarische opleiding	Agrarische opleiding
Agrariër om...	Toekomst kinderen Geen andere bezigheden Emotionele binding	Vrijheid, natuur en dieren
Rol op bedrijf	Passieve rol	Actieve rol

Figuur 4.1: De respondenten in typen onderverdeeld.
Bron: Eigen data.

4.1.1 Traditionele vrouwelijke agrariërs

De traditionele vrouwelijke agrariërs in dit onderzoek zijn vrouwen die naar aanleiding van het overlijden van hun echtgenoot voor de keuze zijn komen te staan of ze het agrarische bedrijf, dat door hun echtgenoot geleid werd, wilden voortzetten. Voor veel vrouwen betekent het overlijden van hun echtgenoot de verkoop van het agrarische

bedrijf. Dit gebeurt omdat ze niet in staat zijn om het bedrijf zelfstandig voort te zetten. Jeanet, Ans, Fransien, Janneke en Geertruid hebben er wel voor gekozen om het bedrijf voort te zetten, zij hebben hiervoor verschillende motieven.

Jeanet en Ans hebben voor een voortzetting gekozen, omdat ze toentertijd kinderen hadden die interesse in het bedrijf hadden. Maar die kinderen waren toen der tijd nog te jong om het bedrijf zelf over te nemen. De voortzetting van het bedrijf door Jeanet en Ans kan dus gezien worden als een tijdelijke oplossing om zodoende de kinderen de kans te geven om het bedrijf later over te nemen. Beide vrouwen zijn altijd in beperkte mate bij het bedrijf betrokken geweest. Ze hielden zich voor het overlijden van hun echtgenoot voornamelijk bezig met het huishouden en de zorg voor de kinderen, daarnaast deden ze de administratie en hand- en spandiensten op het bedrijf. Voor beide is het nooit een droom geweest om een zelfstandig agrariër te zijn. Na het overlijden van hun echtgenoot zijn de beide vrouwen meer (noodgedwongen) betrokken geraakt bij het bedrijf. De kinderen waren vaak al werkzaam op het bedrijf en namen al snel veel werkzaamheden over. Opvallend is dat Ans de enige van de respondenten is die niet op een agrarisch bedrijf is opgegroeid en dus door te trouwen met een agrariër in de landbouw terecht is gekomen, een voorbeeld van wat Bock en De Haan (2004) aangeven als de traditionele manier voor een vrouw om in de landbouw te komen. Ans zegt hierover:

“Ik was huisvrouw en getrouwd met een boer” (Ans, 56 jaar, weduwe).

Fransien, Janneke en Geertruid hebben voornamelijk voor een voortzetting van het bedrijf gekozen omdat ze emotioneel sterk verbonden zijn met het agrarische bedrijf. Voor twee van de drie vrouwen geldt ook dat het bedrijf is geërfd van hun ouders. Alle drie de vrouwen hadden destijds (nog) geen eventuele opvolger voor het bedrijf. Hierdoor zijn de beweegredenen om het agrarische bedrijf voort te zetten anders dan van Jeanet en Ans. Fransien, Janneke en Geertruid waren voor het overlijden van hun echtgenoot al betrokken bij het bedrijf; wel stonden ze voornamelijk achter hun echtgenoot. Dat betekent dat ze een traditionele rol op het bedrijf hadden, zie paragraaf 2.2. Zoals verder in dit hoofdstuk zal blijken, is de rol van deze vrouwen nog steeds traditioneel. Na het overlijden van hun echtgenoot hebben ze hulp van familie en/of buitenstaanders gezocht en/of gekregen, waardoor het mogelijk was om het bedrijf voort te zetten. Opvallend aan deze groep is dat het voortzetten van het bedrijf bijna automatisch ging en zodoende zorgt voor een invulling van hun leven. Zoals Fransien het zegt:

“Ja, wat moet je anders, stil op een stoel zitten en wachten totdat de dag weer om is” (Fransien, 61 jaar, weduwe).

Fransien, Janneke en Geertruid hebben alle drie een akkerbouwbedrijf. Dit zijn bedrijven die minder arbeidsintensief zijn en zodoende zijn de werkzaamheden eenvoudiger uit te

besteden aan bijvoorbeeld loonwerkers. Dit is minder eenvoudig het geval bij melkveebedrijven. Hierdoor is het relatief makkelijk om op hogere leeftijd door te gaan met een akkerbouwbedrijf, zoals Fransien, Janneke en Geertruid gedaan hebben.

Voor alle vijf vrouwen geldt overigens dat als hun echtgenoot niet was overleden ze niet voor deze keuze waren komen te staan en ook niet de intentie hadden gehad om zelfstandig een agrarisch bedrijf te leiden. Deze vrouwen waren achter en naast hun echtgenoot blijven staan en hadden zodoende de traditionele gender rollen op een gezinsbedrijf bevestigd, zie paragraaf 2.2. Door omstandigheden werden ze gedwongen om een keuze te maken over het agrarische bedrijf.

4.1.2 Professionele vrouwelijke agrariërs

De professionele vrouwelijke agrariërs hebben voor een baan als agrariër kunnen kiezen zonder de invloed van een negatieve gebeurtenis. Hierdoor is het een vrijwillige keuze om agrariër te worden en wijken deze vrouwen af van het traditionele beeld dat vrouwen alleen in de landbouw kunnen komen door te trouwen met een agrariër. Wel zijn deze vrouwen opgegroeid op een agrarisch bedrijf en hebben zodoende een achtergrond in de landbouw. De jeugd van deze vrouwen vaak bepalend geweest voor hun uiteindelijke beroepskeuze. Bijna allemaal hebben ze het ouderlijk bedrijf overgenomen. Sandra is hier een uitzondering op: zij heeft zelf een bedrijf opgezet. Bianca, Hilda, Annelies en Margot wisten zelfs al op jonge leeftijd dat ze agrariër wilden worden. Uiteindelijk hebben ze alle acht een opleiding in de agrarische richting gevolgd.

Wat het keuzep proces betreft is er een verschil tussen de traditionele vrouwelijke agrariërs en de professionele vrouwelijke agrariërs, maar ook het werk dat de vrouwen op het agrarische bedrijf verrichten verschilt. In paragraaf 4.1.1 is beschreven wat de voornaamste werkzaamheden van traditionele vrouwelijke agrariërs zijn. Bianca, Sandra, Hilda, Annelies, Margot Arien, Marieke en Nienke verschillen hierin dat zij al het werk op het agrarische bedrijf wat traditioneel door de man en de vrouw samen werd gedaan zoveel mogelijk zelf doen. Wel zijn er verschillen tussen het werk wat de professionele vrouwelijke agrariërs verrichten. Dit komt voornamelijk door de bedrijfssamenstelling. Hilda en Annelies zijn onderdeel van een maatschap met hun echtgenoten, waardoor er een verdeling is in het werk wat ze verrichten. Marieke en Nienke zijn eigenlijk nog geen volledige professionele agrariërs. Beide hebben ze een fulltime baan buiten het bedrijf. Omdat ze een maatschap met één of twee familieleden vormen, is dit noodzakelijk. Beide bedrijven voorzien namelijk niet in voldoende werk voor twee of drie personen. In de toekomst, als de vaders van beide vrouwen minder gaan werken, komt er ruimte voor de vrouwen om meer op het bedrijf te gaan werken en de baan buiten het bedrijf af te gaan

stoten. Wel voelen ze zich nu al hoofdzakelijk agrariër en ligt hun hart in de landbouw en niet bij hun fulltime baan.

4.2 Het keuzeproces van de respondenten

De keuze om agrariër te worden is gevormd door ervaringen uit het verleden en de mogelijkheden die de vrouw heeft. In paragraaf 2.5 is dit vanuit de theorie besproken. In de interviews met de respondenten zijn verschillende redenen naar voren gekomen die mede de keuze bepalen. In figuur 4.2 zijn uitspraken van de respondenten gekoppeld aan de in de theorie onderscheiden factoren: push factoren, pull factoren en externe factoren. De uitspraken van de respondenten lijken in sommige gevallen op elkaar, maar vallen toch onder verschillende factoren. Bijvoorbeeld de uitspraak van Annelies en Hilda: “Het zit gewoon in je.” Deze lijkt sterk op de uitspraak van Geertruid: “Hier op het bedrijf hoorde ik.” Bepalend voor de indeling in verschillende factoren is de context van de uitspraken. In de volgende paragrafen zullen deze nader behandeld worden.

	Traditionele vrouwelijke agrariërs	Professionele vrouwelijke agrariërs
Push factoren	“Voortzetten voor de kinderen” (Ans). “Verkopen doe je maar één keer” (Fransien).	“Als je de boerderij verkoopt komt het nooit weer” (Arien). “Het zit gewoon in je” (Annelies en Hilda). “Het zal wel genetisch bepaald zijn” (Bianca).
Pull factoren	“Een boerderij vond ik verreweg het mooiste om te werken” (Jeanet). “Liefde voor het bedrijf” (Fransien). “Ja, wat moet je anders” (Janneke). “Hier op het bedrijf hoorde ik” (Geertruid).	“Je hebt iets van jezelf, voor jezelf” (Annelies). “Hier kom je aldoor nieuwe dingen tegen” (Arien). “Stukje vrijheid en het werken in de natuur en met de koeien” (Margot en Marieke). “Ik vind koeien gewoon geweldig, het zelfstandig ondernemerschap en de variatie” (Bianca). “Je vindt het ook echt leuk” (Bianca). “Het geeft je heel veel voldoening” (Nienke).
Externe factoren	“Mijn zoon was nog te jong” (Jeanet). “Vader gaf ons de kans” (Geertruid).	“Als er een zoon was geweest, had ik wel minder kans gehad” (Hilda). “De boerderij was geen optie, die kans was nul” (Sandra).

Figuur 4.2: Keuzefactoren van de respondenten.
Bron: Eigen data.

4.2.1 Push factoren

Door omstandigheden kan een vrouw voor een bepaalde keuze komen te staan. De push factoren beïnvloeden deze keuze dan in sterke mate doordat zij factoren zijn die de vrouw in een bepaalde gedwongen keuze sturen. Dit betekent dat de vrouw zelf weinig invloed heeft op de keuze die ze maakt, doordat er voor haar geen andere optionele keuzemogelijkheid is. Toch is het wel haar persoonlijke keuze, ook al is zij daarin sterk beïnvloed. Zie figuur 2.2.

Voor de traditionele vrouwelijke agrariërs Jeanet en Ans is er één duidelijke pushfactor; de toekomst van hun kinderen. Zoals Jeanet aangeeft:

“Ik doe het gewoon omdat ik in mijn echtgenoot zijn voetsporen door wil en mijn kinderen die we samen hebben gekregen de kans te geven om door te kunnen gaan” (Jeanet, 55 jaar, weduwe).

Doordat Jeanet haar kinderen de kans wil geven om het bedrijf over te nemen, was er voor Jeanet geen andere optie dan het bedrijf voort te zetten. Als zij er voor gekozen zou hebben om te stoppen met het bedrijf, had dat betekend dat haar zoon het bedrijf niet had kunnen overnemen. De culturele context speelt hier een belangrijke rol in (Panelli, 2002), voor Jeanet is het van belang dat het bedrijf in de familie kan blijven, en zij wil niet degene zijn die daar de versturende factor in is. Het bedrijf moet in de familie blijven als dat mogelijk is en is niet bedoeld voor anderen.

Hierdoor ontstaat er een combinatie van push factoren die invloed hebben op de keuze. Want naast de toekomst van de kinderen is de verbondenheid met het levenswerk van de echtgenoot, het agrarische bedrijf, voor sommige traditionele vrouwelijke agrariërs van belang. Deze verbondenheid zorgt echter bij Jeanet en Ans niet voor genoeg motivatie om het bedrijf voort te zetten als er geen opvolging was geweest. Dit blijkt uit het antwoord dat Jeanet geeft:

Vraag: “Als uw zoon het bedrijf niet wilde overnemen, was uw keuze dan anders geweest?”

Jeanet: “Ja, dan had ik nadat mijn man overleden was en ik wist zeker dat ik geen opvolger had, dan was ik niet alleen door gegaan. Dat was niets voor mij, nee dan moest ik met andere mensen zeg maar het bedrijf voortzetten. Wel met mijn zoon maar niet met andere mensen”

De verbondenheid met de directe familie speelt een rol voor Jeanet, omdat het haar zoon is die door wil met het bedrijf, zet zij zich daar voor in. Voor een buitenstaander had ze dat niet willen doen. Familiebanden blijken hecht te zijn, wat terug gekoppeld kan worden aan het gezinsbedrijf wat traditioneel in de landbouw aanwezig was (O’Hara, 1994). Zonder familie was het niet mogelijk om een agrarisch bedrijf te laten bestaan.

De emotionele verbondenheid met het bedrijf is één van de belangrijkste push factoren voor Fransien, Janneke en Geertruid. Voor deze vrouwen heeft de verbondenheid verschillende oorzaken. Voor Geertruid is die verbondenheid veroorzaakt door de band die ze met haar vader had.

“We hadden ook dezelfde karaktereigenschappen over het boer zijn. Dat was het eigenlijk, daarom durfde mijn vader het aan om het aan mij over te laten. Daarom ben ik hier ook nog en doe ik mijn best voor het bedrijf” (Geertruid, 81 jaar, weduwe).

Later tijdens het interview komt de emotionele verbondenheid met haar vader weer naar voren:

“We hebben een maatschap en ik heb mijn vaders naam erin laten zetten, want daar hebben we het aan te danken” (Geertruid, 81 jaar, weduwe).

Opvallend is het gedeelte waarin Geertruid aangeeft dat haar vader het aandurfde dat zij en haar echtgenoot het bedrijf zouden overnemen. Toen dit speelde, meer dan vijftig jaar geleden, was dit waarschijnlijk bij een eventuele zoon niet eens ter sprake geweest. Voor Geertruid, als dochter, is de culturele context bepalend geweest voor de overwegingen van haar vader (Panelli, 2002). Omdat Geertruid een vrouw is, kon er niet automatisch van worden uitgegaan dat Geertruid het bedrijf over zou nemen. Maar omdat zij en haar vader op één lijn lagen qua bedrijfsvoering en omdat ze getrouwd was met een man met een agrarische achtergrond was het voor Geertruid toch mogelijk om het bedrijf over te nemen. Door dit vertrouwen van haar vader, kan de voortzetting van het bedrijf door Geertruid gezien worden als een soort verplichting die Geertruid naar haar vader toe voelt.

Deze emotionele verbondenheid kan in combinatie gezien worden met de agrarische achtergrond van bijna alle respondenten. “Het zal wel genetisch bepaald zijn” (Bianca) en “het zit gewoon in je” (Annelies en Hilda). Voor deze respondenten is de verbondenheid met het agrarische leven één van de redenen geweest om te kiezen voor een bestaan in de landbouw. Met dit agrarische leven zijn ze opgegroeid en ze waren bijna allemaal op jonge leeftijd al veel op het bedrijf te vinden. Toch is niet alleen de verbondenheid belangrijk voor de keuze. De pull factoren en externe factoren kunnen een evenredige invloed hebben.

4.2.2 *Pull factoren*

Naast de push factoren spelen de pull factoren een belangrijke rol in het keuzeproces. Push factoren zijn voor de vrouw positieve aspecten van de landbouw waardoor ze er voor kiest om agrariër te worden. Een voorbeeld is dat alle respondenten een bepaalde affiniteit hebben met de landbouw en het bedrijf. Als de landbouw niet aantrekkelijk was geweest voor de respondenten, dan hadden ze niet voor het beroep gekozen. Zelfs de vrouwen die enigszins onder druk de keuze hebben moeten maken, de traditionele vrouwelijke agrariërs, hebben een bepaalde affiniteit met de landbouw en zijn ook beïnvloed door pull factoren. Neem bijvoorbeeld Jeanet, haar keuze is in paragraaf 4.2.1 besproken. Zij koos voornamelijk om agrariër te worden onder invloed van push factoren. Maar op de vraag wat ze vroeger vond van agrariërs zegt ze:

“Ik vond een boerderij verreweg het mooiste voor een mens om op te werken, ik vond het veel mooier als op kantoor of in een keuken of ergens anders” (Jeanet, 55 jaar, weduwe).

Voor haar is het agrarische bedrijf de mooiste plaats om te werken. Wel blijkt hier de invloed van de culturele context, want Jeanet zou er nooit voor gekozen hebben om zelfstandig agrariër te worden toen ze jong was. Als vrouwzijnde 'hoorde' dat niet.

De professionele vrouwelijke agrariërs zijn het sterkst beïnvloed door pull factoren. Ze hebben de mogelijkheid gehad om zelf op jonge leeftijd te kunnen kiezen om agrariër te worden en zijn dus beïnvloed door een voor hun persoonlijk aantrekkelijk aspect van de landbouw. "Het omgaan met de dieren en de natuur" (Annelies, 37 jaar, gehuwd), "Hier [op de boerderij] kom je aldoor nieuwe dingen tegen" (Arien, 53 jaar, alleenstaand), "Je hebt echt binding met de koeien" (Margot, 36 jaar, gehuwd) en "de passie is toch te groot" (Nienke, 30 jaar, gehuwd) zijn enkele voorbeelden van pull factoren die de respondenten aangeven en welke aansluiten op de pull factoren in figuur 4.2. Ze hebben zich niet laten weerhouden door een traditionele culturele context. Bianca zegt het volgende over haar keuze:

"Het is iets waar je jaren naar toe geleefd en gewerkt hebt en dat wil je ook gewoon doen en vind je ook echt leuk" (Bianca, 31 jaar, gehuwd).

Bianca laat merken dat voor haar de pull factoren van grote invloed zijn geweest en dat de externe factoren, oftewel de context, voor haar persoonlijk minder van belang zijn geweest. Voor haar persoonlijk voelt het misschien dat de externe factoren weinig invloed hebben gehad, maar dat valt te betwijfelen; ze zijn altijd van belang, welke keuze ook wordt gemaakt. Deze vrouwen hebben ook te maken met de invloed van externe factoren.

4.2.3 Externe factoren

Voor alle respondenten geldt dat externe factoren de uiteindelijke mogelijkheden bepalen om een agrariër te worden, zoals blijkt in figuur 2.2. Voor de traditionele vrouwelijke agrariërs zijn deze externe factoren in combinatie met de push factoren vaak de motivatie om door te gaan met het bedrijf. Professionele vrouwelijke agrariërs worden vaak gedreven door pull factoren, maar de context, oftewel de externe factoren, zijn bepalend voor de uiteindelijke keuze. Vrouwen hebben door de heersende culturele context vaker te maken met externe factoren die gecompliceerder zijn dan voor mannen. Zoals blijkt uit het interview met Hilda:

Vraag:

"Zou het anders geweest zijn als je ouders wel zonen hadden gehad?"

Hilda:

"Denk ik wel, vooral als het een jongen was geweest die ook de hele dag op de trekker wilde rijden. Dan denk ik dat ik minder kans had gehad" (Hilda, 41 jaar, gehuwd).

Hilda geeft aan dat haar mogelijkheden minder goed waren geweest als er een mogelijke mannelijke opvolger was geweest. Maar omdat die er niet was en haar zussen geen interesse toonden in het bedrijf, kreeg zij de mogelijkheid om het ouderlijke bedrijf over te nemen. Alle professionele vrouwelijke agrariërs hebben te maken gehad met vergelijkbare situaties, ook zij waren de enige in de familie die interesse in het ouderlijke bedrijf hadden. Deze situatie is een voorbeeld van hoe externe factoren invloed kunnen hebben op de persoonlijke keuze. Al wil een vrouw graag agrariër worden, ze moet wel de mogelijkheden hebben en deze mogelijkheden zullen haar uiteindelijke keuze bepalen, zie figuur 2.2.

In voorlichtingsmateriaal van bijvoorbeeld het Agrarische Jongeren Kontakt (Roefs, 1998) wordt ingegaan op de culturele context, de sociaal-politieke context en de politiek-economische context die in Nederland heersen, zie paragraaf 2.3. De invloed van deze contexten is groot op de externe factoren van de vrouwen zoals uit de folder blijkt. Roefs (1998) behandelt het voorbeeld van Karen die een partner heeft die geen interesse in de landbouw heeft:

“In mijn omgeving zie ik alleen maar gezinsbedrijven, dat was toch mijn ideaal. Anders kan het ook haast niet. Mijn ouders zeiden, als je wilt dan nemen we toch een knecht? Dat wilden ze heel graag. Maar met een knecht is het toch anders. Die wordt ook ziek, die kan niet op je kinderen passen” (Roefs, 1998, p. 22).

Karen heeft een ideaal beeld wat ontstaan is vanuit de culturele context waarin ze is opgegroeid. Door dat ideaal beeld is het voor haar moeilijk om te kiezen voor een situatie waarin ze met hulp van een medewerker agrariër moet zijn. De politiek-economische context, blijkt daarnaast ook vrij bepalend te zijn voor de externe factoren. Zoals uit de literatuur blijkt is het voor agrariërs, zowel mannen als vrouwen, moeilijk om financieel gezien een bedrijf te starten zonder de hulp van familie en de aanwezigheid van een ouderlijk bedrijf (Potter en Loble, 1996). De externe factoren kunnen voor zowel mannen als vrouwen niet vermeden worden. Voor de meeste respondenten geldt dat ze steun hebben gekregen van hun familie, waardoor de externe factoren uiteindelijk geen probleem vormden. Een uitzondering is Sandra; ze groeide op met het idee dat vrouwen niet op het agrarische bedrijf horen. Zoals ze zelf omschrijft:

“Het was mijn hobby om achter [op het bedrijf] te helpen, maar het mocht eigenlijk niet. In een drukke periode wel. Mijn vader werkte samen met zijn broer, [...] En die broer had uiteindelijk twee zonen [...] en die waren belangrijker, en ik was niet zo belangrijk.”

Vraag:

“Waarom was jij niet belangrijk?”

Sandra:

“Omdat ik vrouw was natuurlijk, vrouwen horen niet op de boerderij.” (Sandra, 47 jaar, relatie).

Als reden voor de denkwijze van haar ouders geeft ze de conservatieve achtergrond waarin ze opgroeide. Daardoor was het overnemen van het ouderlijke bedrijf en de steun van familie geen optie. Wel deed ze een agrarische opleiding en is ze uiteindelijk in de buurt van haar ouderlijke bedrijf een nieuw bedrijf gestart. Voor Sandra wogen de pull factoren zo zwaar dat ze haar ambities om agrariër te worden doorzette en zonder de hulp van haar familie agrariër werd. Haar familie heeft haar tegenwoordig wel geaccepteerd als agrariër zijnde maar ze hoeft geen hulp of positieve opmerkingen te verwachten.

4.2.4 *Invloed maatschappij op keuzeprocess*

Het keuzeprocess van vrouwen bestaat uit verschillende factoren, op al die factoren heeft de culturele context van de maatschappij invloed (Panelli, 2002). Als voorbeeld wordt gebruik gemaakt van hoe het Agrarische Jongeren Kontakt omgaat met vrouwen die in het keuzeprocess zitten.

Vrouwen die keuzes moeten maken kunnen met veel vragen zitten. Deze vrouwen kunnen terecht bij instanties voor agrariërs waar ze informatie kunnen krijgen over de bedrijfsovername. Het Agrarisch Jongeren Kontakt, wat zichzelf ziet als dé vereniging voor bedrijfsopvolg(st)ers in de landbouw, heeft een speciale voorlichtingsfolder voor jonge toekomstige vrouwelijke bedrijfsopvolgsters. Volgens de folder moeten vrouwen die agrariër willen worden zeker zijn van hun keuze (Roefs, 1998). De folder gaat daaropvolgend in op de mogelijke problemen waartegen een vrouw kan aanlopen als ze agrariër is of wil worden. Een voorbeeld hiervan is de bedrijfsovername. Volgens de folder is de bedrijfsovername voor vrouwen in de praktijk toch moeilijker dan voor mannen:

“Voor meisjes is het een stuk ingewikkelder om de droom van een mooi bedrijf te realiseren dan voor jongens. Niet omdat de omgeving er moeilijk over doet, maar omdat van vrouwen nu eenmaal meer verwacht wordt dan van mannen” (Roefs, 1998, p.15).

Dit voorbeeld roept de vraag op *wie* er meer verwacht van de vrouwen. Het lijkt toch de omgeving *die* meer verwacht van vrouwen. Ook door de titel ‘Box in de stal’ (Roefs, 1998) wordt de traditionele indruk gewekt dat vrouwen verantwoordelijk zijn voor de kinderen, ook als zij een baan als agrariër hebben. De vrouwen krijgen hierdoor het perspectief dat ze wel agrariër kunnen worden, maar tegelijkertijd ook voor de kinderen moeten zorgen. Eventuele uitbesteding van de kinderopvang en het huishouden zou tegen de heersende culturele context ingaan. Dit terwijl het worden van agrariër voor vrouwen

geen andere problemen met zich mee moet brengen dan voor mannen. De AJK neemt zodoende een vrij traditionele positie in.

De respondenten uit dit onderzoek zien zichzelf niet in de traditionele positie, en vinden zichzelf bevoorrecht ten opzichte van mannelijke agrariërs. Zo blijkt uit het gesprek met Arien:

“Nou ik heb dus, ik ben eigenlijk bevoorrecht, ik heb dus kunnen kiezen om boer te worden. Ik hoefde geen boer te worden. En mijn mannelijke collega's worden vaak op jonge leeftijd al in die richting [geduwd], dan gaan ze naar de groene school en naar de MAS. Dan worden ze toch eigenlijk van jongs af aan al in die richting geduwd en misschien willen ze dat wel niet eens. En dan op latere leeftijd ontdekken ze: nee toch niet. Voor hun is dat veel moeilijker. Ik heb eerst al iets anders kunnen doen en toch nog bewust kunnen kiezen, ik hoefde niet.” (Arien, 53 jaar, alleenstaand).

Mannen worden volgens Arien automatisch in de richting van de landbouw geduwd, oftewel, ze hebben te maken met sterke push factoren. Arien had geen verplichtingen naar haar omgeving toe en kon zodoende op basis van haar persoonlijke voorkeur haar eigen keuze maken. Naast haar persoonlijke keuze waren ook de externe factoren voor Arien positief, waardoor ze agrariër kon worden en niet hoefde te passen in het traditionele beeld van de landbouw. Toch worden deze vrouwen beïnvloed door instanties als het AJK. De instanties vormen een bron voor de beeldvorming van zowel deze vrouwen als voor de omgeving van de vrouwen. Hierdoor is het belangrijk voor de ervaringen van vrouwen, om het beeld wat bijvoorbeeld instanties uitdragen daarbij te betrekken. Uiteindelijk dragen zulke instanties mee aan de algehele acceptatie van professionele vrouwelijke agrariërs

4.3 Identiteit van de respondenten

In de voorgaande paragrafen bleek de invloed van het keuzeproces op de specifieke werkidentiteiten. Naast deze relatie heeft het keuzeproces ook invloed op hoe de vrouw zich gedraagt en wat zodoende haar identiteit als vrouwelijke agrariër in de maatschappij is. Zoals Haugen (1998) aangeeft valt te verwachten dat deze rol anders is dan van mannen, dit om geaccepteerd te worden als vrouw, maar dat die rol ook anders is dan van 'traditionele' vrouwen in de landbouw, dit om geaccepteerd te worden als agrariër. In de populaire agrarische media is de nodige aandacht geschonken aan vrouwelijke agrariërs. Hierin wordt vaak de nadruk gelegd op de andere rol die zij vervullen ten opzichte van mannen. Dit is gedaan door de speciale positie van vrouwelijke agrariërs in de landbouw te benadrukken (zie Cornelisse, 2007, AJK, 2007). Vrouwelijke agrariërs nemen een

bepaalde identiteit aan, deze paragraaf gaat in op welke identiteit ze aannemen en hoe die gevormd wordt.

4.3.1 Rol van de traditionele vrouwelijke agrariërs

Uit de interviews blijkt dat de respondenten zelf ook verschillen tussen mannen en vrouwen zien. Vooral de traditionele vrouwelijke agrariërs zien verschillen; zij streven het ook niet na om gelijk te staan met mannelijke collega's. Deze vrouwen hebben een identiteit aangenomen die past bij de traditionele rol van de vrouw in de landbouw, zie paragraaf 2.2. Als gevolg besteden deze vrouwen het werk dat door hun echtgenoot werd gedaan uit aan hulp van buitenaf. Fransien zegt hierover:

“Ik moet altijd vragen aan een man, loonwerker of wat dan ook: “Kun je dat ook doen?” En als je het zelf kan dan kan je het op het moment doen wanneer je het zelf wilt.” (Fransien, 61 jaar, weduwe).

Fransien haar beeldvorming is sterk beïnvloed door de traditionele ideeën over de rol van de vrouw. Ze is opgegroeid met het idee van een gezinsbedrijf, met voor iedereen vaste taken (Djurfeldt, 1996). Voor vrouwen betekende dat het doen van de administratie, hand- en spandiensten en het huishouden. In de Nederlandse literatuur komt deze rolverdeling veelvuldig terug (Bock en De Haan, 2004, Bock, 2006 en De Rooij, 1994). Fransien is net zoals de andere traditionele vrouwelijke agrariërs samen met haar echtgenoot het bedrijf begonnen en vandaar uit is een rolverdeling ontstaan. Zoals Fransien verteld:

“Dat ging automatisch zo, want die dingen deed hij en dat andere werk bleef voor mij. Of dat deed ik dan, dan dacht ik, dat hoeft hij dan niet meer te doen als hij thuis komt. Omdat ik toch thuis was kon ik dat wel wachten volgens mij” (Fransien, 61 jaar, weduwe).

Daarom is het werk wat de loonwerkers moeten doen, bijvoorbeeld de graanoogst, werk dat mannen ‘horen’ te doen. Het past niet in Fransien haar culturele context dat een vrouw de graanoogst moet doen. Het idee dat een vrouw het ‘mannenwerk’ niet ‘hoort’ en niet ‘kan’ doen komt bij alle traditionele vrouwelijke agrariërs terug. Wel heeft het inhuren van loonwerkers met meerdere factoren te maken, zoals te weinig arbeidskracht en/of te geringe capaciteit van de eigen werktuigen.

4.3.2 Rol van de professionele vrouwelijke agrariërs

Professionele vrouwelijke agrariërs daarentegen streven naar een beroep als agrariër en willen daarin gelijk staan met mannen. Toch geven de respondenten in de interviews duidelijke verschillen tussen mannen en vrouwen aan. De meeste professionele vrouwelijke agrariërs vinden zichzelf bijvoorbeeld net even wat netter en zetten net iets meer de puntjes op de ‘i’ dan mannen. Zoals Annelies het zegt:

“Als vrouw zijnde ben je net een klein beetje netter dan een man zijnde”
(Annelies, 37 jaar, gehuwd).

Daarnaast vinden de meeste professionele vrouwelijke agrariërs zichzelf niet zo technisch en geven ze, als de mogelijkheid er is, zoveel mogelijk technische arbeidstaken uit handen. Dit gebeurt voornamelijk bij de vrouwen die samenwerken met familieleden, waardoor de taken verdeeld kunnen worden. Nienke ziet tussen haar en haar broertje duidelijk verschil in interesse:

“Mijn broertje is minder koeienboer dan dat ik ben, hij zit meer op het mechanische vlak waar ik minder mee heb. Daardoor is onze samenwerking ook heel goed. Als je alleen boer bent dan moet je ook wel, dan heb je geen keuze. Dan richt je je daar ook op. Nu weet ik wel dat hij het doet en ik richt me dan op andere dingen. Eigenlijk is het ideaal” (Nienke, 30 jaar, gehuwd).

Nienke ziet haar situatie als ideaal. Maar door deze automatische rolverdeling lijkt Nienke haar rol op een moderne versie van de traditionele rol van de vrouw. Hierdoor vervult ze niet de rol van een agrariër, maar heeft ze een vervangende rol (Inhetveen en Schmitt, 2004). Wat betekent dat zij het werk mag verrichten dat haar broertje niet leuk vindt. Daardoor blijft de positie van Nienke zwak ten opzichte van haar broertje.

Bij de professionele vrouwelijke agrariërs die een gezin hebben komt de automatische rolverdeling ook duidelijk terug. Zo heeft Margot meer te maken met een traditionele rolverdeling dan dat ze misschien zelf beseft:

“Ik denk op zich wel dat een vrouw netter is in het werk en in het onderhoud. En wij zijn vaak niet van die machine mensen, dus als er echt iets definitief stuk is gaan we eerder naar een mechanisatiebedrijf. Een man zou dan even gauw er wat aan sleutelen en wij hebben daar de tijd niet voor, omdat we vaak ook met de kinderen zitten [...]. Qua kracht enzo durf ik mij wel te onderscheiden, dat zie ik niet zozeer als het probleem. Maar je hebt er vaak meer dingen omheen, zoals het huishouden en de kinderen” (Margot, 36 jaar, gehuwd).

Uit Margot haar citaat blijkt een onderscheid in wat een mannenrol is en wat een vrouwenrol is. Vrouwen hebben te maken met extra taken zoals het huishouden en de zorg voor de kinderen. Margot gaat er bijna automatisch van uit dat zij als vrouw zijnde degene is die deze taken moet doen, terwijl ze net zoals haar echtgenoot fulltime agrariër is. In de praktijk blijkt het traditionele beeld bij zowel Margot als haar echtgenoot nog te sterk aanwezig te zijn om het te doorbreken. Voor Margot heeft dit als consequentie dat zij de extra taken op zich neemt, zij is immers thuis en ‘kan het er wel even naast doen’. Daardoor beïnvloeden de taken haar agrariër zijn; ze zegt van zichzelf dat ze door te veel taken te weinig tijd heeft om agrariër te zijn. Daardoor valt het haar soms zwaar om agrariër te zijn. Margot maakt voor zichzelf een onderscheid in haar rollen; ze is agrariër en vrouw. Ze omschrijft dit als volgt:

“Ik ben super op en top boer, dat ik met overall, laarzen en in mijn oude plunje zit, maar ik vind het ook machtig om me uit te dossen als een echte vrouw en uitdagend te zijn naar de rest toe” (Margot, 36 jaar, gehuwd).

Deze twee kanten zijn vergelijkbaar met wat Bock en De Haan (2004) onderscheiden als het behouden van de vrouwelijkheid bij vrouwen in de landbouw ook al doen ze hetzelfde werk als mannen. Dit voorbeeld bevestigt ook wat Haugen (1998) impliceert; vrouwen nemen een andere rol aan dan mannen om toch als vrouw geaccepteerd te worden.

4.3.3 *Veranderende rol voor de vrouwen?*

In sommige gezinnen wordt geprobeerd om de traditionele gender rollen te doorbreken. Zo proberen Annelies, Bianca en Hilda om zoveel mogelijk het huishouden met de echtgenoot samen te doen. Maar in de praktijk blijken Annelies, Bianca en Hilda toch degenen zijn die hoofdzakelijk het huishouden doen en de zorg voor de eventuele kinderen op zich hebben. Little (1997) beschrijft dit probleem ook. Bij Hilda lijkt de situatie enigszins positief. Toen ze kinderen kreeg is haar echtgenoot, die altijd buiten het bedrijf werkte, drie dagen per week gaan werken. De overige tijd voedde hij de kinderen op, zorgde voor het huishouden en hielp Hilda mee op het bedrijf. De kinderen zijn nu groter waardoor Hilda en haar echtgenoot fulltime op het bedrijf kunnen werken. Ook hebben ze nog hulp van Hilda haar vader en werkt Hilda haar echtgenoot één dag in de week buiten het bedrijf en heeft Hilda één dag in de week voor het huishouden. Hilda geeft aan dat ze blij is met een man die haar steunt. Soms had ze zelfs wel gewild dat hij ‘dé agrariër’ was, dan had zij minder werk gehad. Want het werk valt haar soms toch wel zwaar. Hilda en haar echtgenoot hadden ook kunnen kiezen om haar echtgenoot fulltime vader te laten zijn, waardoor Hilda al haar tijd in haar bedrijf had kunnen stoppen, maar dit is geen optie voor Hilda. Zoals later tijdens het gesprek blijkt:

“Dan is het toch heel snel automatisch dat je meer in de keuken terecht komt, omdat de man zich daar niet zo thuis voelt, dat zit toch in de genen dat de vrouw zich daar meer thuis voelt” (Hilda, 41 jaar, gehuwd).

Daarnaast is de verbondenheid met de kinderen voor Hilda belangrijk. Daarover zegt ze dat de komst van haar kinderen zo vreemd was, toen was ze niet meer alleen verbonden met het bedrijf maar ook met haar kinderen. Hilda blijkt in een innerlijk conflict te zijn: enerzijds wil ze agrariër zijn en zoveel mogelijk zelf doen, maar anderzijds wil ze moeder zijn en voor het huishouden zorgen. Dit is een moeilijke combinatie, maar Hilda en met haar de meeste andere respondenten, kan geen keuze maken. Het resulteert in een compromis tussen agrariër en huisvrouw en/of moeder zijn.

Annelies haar situatie is op sommige punten vergelijkbaar. Maar Annelies en haar echtgenoot proberen zo veel mogelijk samen te doen, zij is zo veel mogelijk op het bedrijf en hij helpt zo veel mogelijk in huis. Maar als de kinderen ziek zijn, dan is het

toch mama die voor ze zorgt, en ook het huishouden is voornamelijk Annelies haar taak. De werkverdeling die bij de respondenten is te onderscheiden is terug te vinden in de literatuur. Haugen (1998) onderscheidt hetzelfde rolpatroon in Noorwegen. De meeste vrouwen vinden agrariër zijn een zwaar beroep door de combinatie met de extra traditionele taken. Mannelijke collega's hebben meestal niet te maken met deze taken. Voor de vrouwen betekent dit een arbeidsintensief leven, helemaal als het vergeleken wordt met de bedrijfsinkomsten. Maar het bedrijf is hun grote passie en daar zetten ze zich volledig voor in; dat blijkt uit de onderstaande reacties:

“Het is en je beroep, en je hobby en je manier van leven, het is alles bij elkaar eigenlijk” (Bianca, 31 jaar, gehuwd).

“Als je maar plezier in je werk hebt, dan is het geen probleem” (Arien, 53 jaar, alleenstaand).

Ook al ervaren de respondenten het agrariër zijn als een grote passie, de meeste respondenten kunnen niet los komen van de traditionele gender rollen. Hierdoor ontstaat een soort conflictsituatie voor de vrouwen. Aan de ene kant zijn de vrouwen agrariër, maar aan de andere kant zijn de vrouwen huisvrouw en/of moeder. Deze twee verschillende beroepen en bijbehorende identiteiten zijn lastig te combineren, zoals blijkt uit de bovenstaande voorbeelden van Hilda en Margot. Het is overigens niet alleen de omgeving die de traditionele rollen in stand houdt. Ook de respondenten bevestigen zelf deze traditionele rollen. Ze willen het allemaal tegelijk en kunnen geen keuze maken over wat ze echt willen. Silvasti (2003), Bock en De Haan (2004) en Price en Evans (2006) concludeerden dit al eerder. Het is overigens niet alleen een keuze tussen agrariër of huisvrouw waar de vrouwen mee te maken hebben. Margot en Bianca hebben te maken met een echtgenoot die ook zelfstandig een landbouwbedrijf heeft. Door het huishouden en de zorg voor de eventuele kinderen op zich te nemen, zijn er geen kosten voor een huishoudelijke hulp. Door deze kostenbesparing is er meer financiële ruimte voor de bedrijven. De politiek-economische context (Panelli, 2002) heeft zo invloed op de keuze van de vrouwen. Zij willen hun echtgenoot niet (financieel) in de steek te laten door de financiële druk van een huishoudelijke hulp. Zodoende dragen de vrouwen bij aan het overleven van de agrarische bedrijven (Bock, 2004). Doordat de vrouw thuis aan het werk is, is het mogelijk voor de vrouw om de verschillende taken te combineren. Dit doet ze traditioneel gezien al eeuwenlang. Maar bij deze opvatting, die nog sterk heerst in de agrarische gemeenschap, wordt vergeten dat de rol van de vrouw *op* het bedrijf veranderd is. De vrouw is niet meer het hulpje dat hand- en spandiensten doet, ze doet nu alles op het bedrijf en wil volwaardig agrariër zijn. De beeldvorming over en de beeldvorming van de vrouwen in de landbouw dient aangepast te worden om deze vrouwen een kans te geven om volwaardig agrariër te kunnen zijn.

4.3.4 Zelfbeeld

In de vorige paragraaf is ingegaan op een conflict waarmee de meeste vrouwelijke agrariërs te maken hebben. Het conflict over de identiteit is terug te zien in het zelfbeeld van de vrouwen. Holloway en Hubbart (2001) geven aan dat de identiteit mede wordt bepaald door hoe iemand over zichzelf denkt. De vrouwen die er voor gekozen hebben om agrariër te worden ontwikkelen een zelfbeeld en creëren daarmee samenhangend gedrag (Inhetveen en Schmitt, 2004). De identiteit die hierdoor ontstaat, wordt onder andere uitgedragen door het definiëren van een beroep (Bock en De Haan, 2004). De respondenten zijn niet eenduidig over welk beroep ze hebben. Ze geven zichzelf benamingen als; 'huisvrouw', 'melkveehouder', 'agrarisch ondernemster' en 'agrariër'. De jongste van de respondenten, Marieke (21), noemt zichzelf 'boerin', zij is de enigste die dat doet. Dit is opvallend omdat 'boerin' vaak geassocieerd wordt met de traditionele rolverdeling. Maar volgens Marieke's beredenering is ze 'boer' en vrouwelijke, dus 'boerin'. Marieke ziet de benaming 'boer' en 'boerin' los van de culturele context. Hierdoor heeft het voor haar niet de traditionele lading die het voor de andere respondenten wel heeft en daarom kan ze zichzelf 'boerin' noemen.

In de omschrijvingen die de respondenten over zichzelf geven, is geen eenduidig patroon te herkennen. De meeste vrouwen hebben moeite om een zelfbeeld weer te geven of hebben er nooit over nagedacht. Als er uiteindelijk een beschrijving is gemaakt, valt op dat binnen de groep respondenten een grote mate van verschil in beschrijvingen bestaat. Bock (2006) onderscheidt deze grote mate van sociale verschillen in identiteit ook. Uit de verschillende beschrijvingen blijkt het conflict waarmee de vrouwelijke agrariërs te maken hebben. Doordat de vrouwen meerdere identiteiten hebben, is het moeilijk om een eenduidige omschrijving van hun identiteit te geven.

4.3.5 Reacties uit de omgeving

Naast het zelfbeeld wordt de identiteit gevormd door de manier waarop de omgeving over diegene denkt (Holloway en Hubbart, 2001). Voor dit onderzoek zijn alleen vrouwelijk agrariërs geïnterviewd. Er kan dus niets gezegd worden over wat de omgeving van vrouwelijke agrariërs vindt. Wel kan worden ingegaan op hoe de vrouwen de reacties van de omgeving ervaren en hoe ze daar mee omgaan.

De omgeving van de traditionele vrouwelijke agrariërs was gewend aan een traditioneel gezinsbedrijf. Door het wegvallen van de echtgenoot en de keuze om door te gaan is die situatie veranderd. De omgeving van de vrouwen had vaak wel verwacht dat ze door zouden gaan met het agrarische bedrijf. Bij Ans en Jeanet omdat ze opvolging hadden en bij Fransien, Geertruid en Janneke omdat ze altijd al nauw bij het bedrijf betrokken waren. Toch zorgde dit niet automatisch voor positieve reacties. Zo had Jeanet het gevoel dat

veel mensen zich afvroegen of ze het wel zou redden en hoe ze het zou redden. Geertruid had het idee dat haar omgeving van haar wilde profiteren. Ze boden wel hulp, maar met de intentie om er zelf beter van te worden.

“Ik neem het ze niet kwalijk, maar iedereen dacht: “ha, Geertruid is alleen, dan kan ik misschien het bedrijf overnemen”, maar daar had ik nog geen zin in” (Geertruid, 81 jaar, weduwe).

Enkele jaren na het overlijden van haar echtgenoot, wilde Geertruid dit niet meer en ging ze op zoek naar een vaste medewerker. Door die beslissing kwam er een medewerker op het bedrijf waardoor Geertruid niet meer alleen stond. Zodoende werd haar bedrijf door haar omgeving niet meer als potentiële overnamemogelijkheid gezien. De omgeving heeft zo mede invloed gehad op welke manier Geertruid haar bedrijf heeft voortgezet. Geertruid haar zwakke bedrijfspositie, bepaald door haar positie als vrouw in de gemeenschap, werd sterker door de komst van een mannelijke medewerker. De omgeving zag het bedrijf van Geertruid nu als een soort gezinsbedrijf, met een man en vrouw (Djurfeldt, 1996). De belangstelling voor de overname was hierdoor verdwenen. In de culturele context gezien zou Geertruid het wel redden als er een man op het bedrijf zou zijn.

Voor de directe omgeving van de professionele vrouwelijke agrariërs was het vaak al vroeg duidelijk dat de vrouwen het bedrijf wilden overnemen. Maar vanuit de culturele context in Nederland is het voor een vrouw niet gebruikelijk om agrariër te worden. Voor de ouders van Arien, Bianca, en Margot was dit een reden om hun dochters te stimuleren om eerst wat anders te gaan doen en zich zodoende breed te oriënteren. Zo konden ze goed bedenken of ze wel agrariër wilden worden. Als gevolg hebben ze bewust de keuze kunnen maken, wat ook blijkt uit paragraaf 4.2. De reacties uit de directe omgeving waren uiteindelijk voor bijna alle professionele vrouwelijke agrariërs positief. Dit omdat voor de omgeving bleek dat zij haar rol die bij haar familiestatus ‘hoorde’ ook vervulde.

De indirecte omgeving van de vrouwen onderging vaak een gewenningsproces voordat de vrouwelijke agrariërs geaccepteerd werden. Annelies zat op de Middelbare Agrarische School, met nog één ander meisje in de klas. Hierover vertelt ze:

“In die tijd was het wel vechten om op dezelfde manier gewaardeerd te worden dan de jongens van dezelfde leeftijd. Je moest net even een schepje, net even wat meer doen dan de jongens. Dat idee heb ik nu niet meer” (Annelies, 37 jaar, gehuwd).

Als de vrouwelijke agrariër eenmaal haar plekje veroverd heeft en de omgeving aan haar gewend is, wordt ze meestal volledig geaccepteerd. Arien geeft aan dat de cirkel van acceptatie steeds groter wordt. Deze cirkel is letterlijk terug te vinden in het publiek-privé continuüm in figuur 2.1. Door de acceptatie vanuit de directe omgeving, de omgeving

waarmee de vrouw bekend is, ontstaat er een groter wordende acceptatie van een indirecte omgeving, waarmee de vrouw minder bekend is. Deze acceptatie ontstaat doordat de omgeving ziet dat er in de praktijk weinig verandert op het agrarische bedrijf. De vrouwen vervullen nog steeds een traditionele rol als het gaat om het huishouden en de zorg voor de kinderen. Het eindpunt van het gewenningsproces zou algemene acceptatie zijn, maar dit is nog een ideaalbeeld. Het beeld van vrouwen in de landbouw is een culturele constructie en culturele constructies lopen altijd achter op de werkelijkheid. Doordat de culturele context van veel mensen achter loopt op de werkelijkheid bestaan de verhalen van de vrouwen nog te vaak uit negatieve ervaringen, zoals vertegenwoordigers die vragen naar de 'baas'.

4.3.6 Verbondenheid met het bedrijf en de landbouw

Uit de literatuur blijkt dat agrarische vrouwen emotioneel en cultureel verbonden zijn met de locatie van het agrarische bedrijf, omdat ze er wonen, werken en dus een groot deel van hun leven er doorbrengen (Shortall, 2006a). Door de culturele context heeft deze plaatsverbondenheid een cruciale invloed op de identiteit die de vrouwen aannemen (Twigger-Ross en Uzzell, 1996). De plaatsverbondenheid blijkt in sterke mate voor de traditionele vrouwelijke agrariërs: Jeanet, Geertruid, Fransien en Janneke. Geertruid en Janneke wonen sinds hun geboorte al op de plaats van hun bedrijf. Jeanet en Fransien zijn na hun trouwen verhuisd, maar wonen ook al een lange tijd op dezelfde plaats. Hierdoor hechten ze zich aan hun thuis, ze wonen en werken er en hebben er veel mee gemaakt. Ook hebben ze geen andere plaats om te zien als hun thuis. Als gevolg is er een sterke emotionele verbondenheid met de plaats van het bedrijf. Wel geldt dat dit voor sommige vrouwen sterker is dan voor andere.

De jongere professionele vrouwelijke agrariërs hebben deze specifieke plaatsverbondenheid minder sterk. Margot en Bianca voelen zich amper verbonden met de locatie van hun bedrijf. Deze vrouwen zijn toen ze trouwden verhuisd naar het bedrijf van hun echtgenoot. Traditioneel gezien is dat de manier geweest voor vrouwen om in de landbouw te komen (Haugen, 1990, O'Hara, 1994 en Brandth, 2002). Door de minder sterke verbondenheid resulteert dit voor Margot en Bianca in een zwakkere positie ten opzichte van hun echtgenoot. Voor deze vrouwen is de plaats waar ze wonen en wat wordt gezien als hun thuis een plaats waar ze moeten voldoen aan bepaalde gender rollen. Daardoor ontstaat een negatieve verbondenheid met die plaats. Toch hebben de traditionele vrouwelijke agrariërs wel een verbondenheid met de locatie van het agrarische bedrijf. Voor die vrouwen geldt dat ze vrij dicht bij hun ouderlijke huis zijn gaan wonen toen ze trouwden. De meeste vrouwen verhuisden niet meer dan tien kilometer. Dit is een algemeen beeld wat vroeger te zien was (Ekamper en Van Poppel, 2007). Voor Margot is thuis haar ouderlijke omgeving, wat ongeveer honderd kilometer

van haar huidige woonplaats ligt. Daarom gaat Margot zelfs na een aantal jaren nog minstens één keer per week terug naar haar ouderlijke omgeving om zich daar thuis te voelen, daar is ze *in place*. De vrouwen wonen fysiek wel op de locatie van hun bedrijf, maar emotioneel gezien zijn ze niet verbonden met de woon- en werklocatie. Hörschelmann en Van Hoven (2003) stellen dat als iemand verhuist naar een plaats waar diegene geen betekenis aangeeft, dat de identiteit van diegene ook onzeker wordt. Margot is, door de werkdruk die ze ervaart als vrouw zijnde en het zich niet thuis voelen op haar bedrijf, niet zeker over haar identiteit als agrariër. Voor haar is het moeilijk om agrariër te zijn op een plek waar ze niet mee verbonden is.

Toch zien de meeste professionele vrouwelijke agrariërs het ontbreken van een verbondenheid met de locatie van hun bedrijf niet als een belemmering voor het agrariër zijn. De meeste respondenten hechten niet aan de precieze locatie van het bedrijf. Dit geldt voornamelijk voor de jongere vrouwen. Het is meer de plaats waar het bedrijf is, het landelijk gebied, waar de vrouwen zelf zich mee verbonden voelen. Veel van de vrouwen vinden het bijvoorbeeld heerlijk om door het weiland te lopen. De vrouwen zijn blij dat ze überhaupt agrariër kunnen zijn, want deze vrouwen weten misschien onbewust, dat ze door de traditionele culturele context niet geaccepteerd worden als agrariër.

4.4 Toekomst

Het toekomstbeeld dat de traditionele vrouwelijke agrariërs met opvolging hebben is duidelijk. De opvolger neemt het bedrijf over en zij gaan het rustiger aan doen. Dan heeft de traditionele vrouwelijke agrariër 'haar taak' vervuld. Het werk van de vrouw is zodoende een soort opoffering geweest voor het voortbestaan van het gezinsbedrijf. Jeanet haar zoon is samen met zijn vriendin al plannen aan het maken voor het bedrijf. Voor Jeanet is het een hele geruststelling dat ze er serieus mee bezig zijn en ook dat de vriendin van haar zoon geen 'tutje' is. Ze ziet al voor zich hoe het anders had kunnen zijn:

“Straks wil ze de hele tijd naar de stad, kleren kopen en zulke dingen, en mijn zoon maar van het werk houden, dan heb je wat ‘om aans’ [vertaald vanuit het Gronings, dan heb je een probleem]” (Jeanet, 55 jaar, weduwe).

Jeanet ziet de toekomst rooskleurig tegemoet met een zoon die samen met zijn vriendin het bedrijf van haar overleden echtgenoot wil voortzetten. Zodoende heeft zij het idee dat haar keuze en werk niet voor niets zijn geweest. Wel blijkt duidelijk in het toekomstbeeld van Jeanet het ideaal van een gezinsbedrijf met een man en vrouw. Want in de ogen van Jeanet is een schoondochter die niets met de landbouw heeft geen goede optie voor het bedrijf. Volgens Jeanet haar traditionele beeld is de manier waarop zij het bedrijf heeft geleid een 'uitzondering' op de 'gebruikelijke' manier.

De traditionele vrouwelijke agrariërs die door de verbondenheid zijn door gegaan, zijn alle drie redelijk op leeftijd en zullen niet lang meer agrariër zijn. Geertruid heeft ondertussen opvolging. De medewerker die ze na het overlijden van haar echtgenoot bij het bedrijf betrok, bleek zo goed te bevallen dat ze samen in maatschap zijn gegaan. Voor haar is het nu duidelijk dat hij het bedrijf overneemt, wat een hele geruststelling voor Geertruid is. Het bedrijf, dat al lang in de familie is, gaat zo immers niet verloren. Voor Fransien en Janneke is geen opvolging aanwezig. Ze gaan door met het bedrijf maar hebben geen behoefte meer om te groeien en zich op de toekomst te richten. De bedrijven zullen dus stil blijven staan en een langzaam einde tegemoet gaan.

De professionele vrouwelijke agrariërs zijn over het algemeen positief over de toekomst. Door de erkenning die ze steeds meer vanuit hun omgeving krijgen, maar ook omdat ze bijvoorbeeld steeds beter om kunnen gaan met de werkdruk. Wel zijn er aspecten waar de vrouwen rekening mee houden. Zo denken de vrouwen die een kindwens hebben, dat met de komst van kinderen alles zal veranderen.

“Want ik weet ook wel mochten we nog een keer kinderen krijgen, die moeten ook verzorgd worden en die krijgen we niet voor de crèche” (Bianca, 31 jaar, gehuwd).

Dit is niet alleen een verandering voor de vrouwen zelf, maar ook voor hun echtgenoot. Vrouwen die al kinderen hebben, hebben dit ook als een verandering ervaren. Zoals Hilda in paragraaf 4.3.3 laat blijken. De zorg voor toekomstige kinderen is iets waar de jonge gezinnen in de toekomst rekening mee moeten houden. Voor Bianca is het nog niet duidelijk hoe de zorg voor de kinderen precies moet worden aangepakt, maar tijdens het interview bleek dat zij en haar man beiden openstaan voor de zorg van deze kinderen. Bianca haar echtgenoot heeft een minder arbeidsintensief bedrijf waardoor hij meer tijd heeft om voor de toekomstige kinderen te zorgen. Toch moet Bianca zelf wel los kunnen blijven van het traditionele rolpatroon. Wil Bianca agrariër, zijn dan moet ze zich tijdens het werk eerst als agrariër zien, en pas daarna als ouder. Dit is voor veel vrouwen het moeilijkste punt. Annelies, die al twee kinderen heeft, is hier een goed voorbeeld van. Zij geeft aan dat het voor vrouwelijke agrariërs die nu nog geen kinderen hebben zwaar zal zijn. Volgens haar moeten ze zich goed afvragen of ze in staat zijn om het allemaal te combineren. Maar waarom moet de vrouw alles combineren, een gezin bestaat toch uit twee ouders? Annelies merkt op dat het zowel als vrouw zijnde en als man zijnde moeilijk is om een agrarisch bedrijf te hebben. Sommige dingen moet je gewoon met twee man sterk doen. Het is in veel gevallen onvermijdelijk dat er een rolverdeling ontstaat. Maar te vaak is die rolverdeling ten nadele van de vrouwelijke agrariër. Margot met vier kinderen heeft bijvoorbeeld soms moeite om de rolverdeling in haar gezin vol te kunnen houden, waardoor dit ten koste gaat van haar werk als agrariër.

Sandra is een voorbeeld van hoe een agrariër ook kan werken. Ze werkt veertig uur per week en meer wil ze ook niet werken. Zij heeft zodoende een strikte scheiding tussen werk en privé gecreëerd. Deze scheiding is voor veel vrouwelijke agrariërs moeilijk te maken, maar zou wel een oplossing kunnen zijn voor de werkdruk. Daarnaast dient de beeldvorming over en de beeldvorming van de vrouwen in de landbouw aangepast te worden. Het traditionele beeld is nog te overheersend in Nederland en dit benadeelt de vrouwelijke agrariërs.

4.5 Conclusie

Dit hoofdstuk is ingegaan op de analyse van de interviews met vrouwelijke agrariërs. Vrouwen die er voor kiezen om agrariër te worden hebben te maken met een keuzeproces. Dit keuzeproces wordt beïnvloed door verschillende keuzefactoren: push factoren, pull factoren en externe factoren. Uiteindelijk leidt dit keuzeproces tot een keuze en van daar uit komt een werkidentiteit voort: traditionele vrouwelijke agrariërs en professionele vrouwelijke agrariërs. Deze werkidentiteit heeft invloed op hoe de vrouw haar eigen identiteit construeert. In dit onderzoek wordt er vanuit gegaan dat de identiteit door verschillende elementen is opgebouwd. De identiteit is onder andere beïnvloed door gender, de culturele context en de plaatsverbondenheid. Door het gender onderscheid wat in de landbouw heerst hebben vrouwen te maken met traditionele gender rollen. Als gevolg daarvan hebben vooral de professionele vrouwelijke agrariërs te maken met *multi-tasking* en blijkt dat ze niet los kunnen en willen komen van de traditionele vrouwelijke rol die in de literatuur naar voren is gekomen. Vanuit de culturele context is het traditionele beeld ontstaan en ook vanuit de culturele context kan dit beeld veranderen. Door de heersende culturele context bevinden veel professionele vrouwelijke agrariërs zich in een conflict en weten ze niet precies wat ze willen.

5 Conclusie

5.1 Deelconclusies

Om de algemene conclusie te kunnen trekken zullen eerst de deelconclusies gegeven worden:

Deelvraag 1: Waarom kiest een vrouw er voor om agrariër te worden?

Vrouwen die er voor kiezen om agrariër te worden doorlopen een keuzeprocess. Het keuzeprocess van een vrouwelijke agrariër is opgedeeld in verschillende factoren: push factoren, pull factoren, persoonlijke keuze, externe factoren en de uiteindelijke keuze. Push factoren hebben extrinsieke invloed en pull factoren hebben intrinsieke invloed op de persoonlijke keuze van een vrouw. Externe factoren zijn de factoren die invloed hebben op de uiteindelijke keuze van een vrouw. Hier heeft de vrouw geen directe invloed op. Onderling zijn de keuzefactoren met elkaar verbonden. Voor dit onderzoek is een onderscheid gemaakt tussen vrouwen die door omstandigheden zelfstandig agrariër zijn geworden en vrouwen die zelf bewust de keuze hebben gemaakt. Dit onderscheid is algemeen toe te passen op vrouwen in de landbouw. In dit onderzoek bestaat de eerste groep, de traditionele vrouwelijke agrariërs, uit vrouwen van wie de echtgenoot is overleden, de push factoren zijn bepalend geweest voor hun keuze. Zij leven met het vaste rolpatroon dat ze gewend waren van voor het overlijden van hun echtgenoot. De tweede groep, de professionele vrouwelijke agrariërs, zijn agrariër geworden omdat de pull factoren, zoals het werken met dieren, de vrijheid en het zelfstandig ondernemerschap, de overhand hebben. Het beeld van de vrouwen die zijn onderzocht verschilt niet met het beeld dat uit de literatuur naar voren komt. Hierdoor kan in het algemeen gezegd worden dat vrouwelijke agrariërs bepaalde redenen hebben om er voor kiezen om agrariër te worden, maar dat ze nog niet de identiteit van een agrariër aannemen. De keuze om agrariër te worden is niet duidelijk terug te zien. Door onderliggende gender structuren in de Westerse wereld is het voor vrouwen moeilijk om te kiezen voor het beroep van agrariër. De culturele context met vastgestelde gender rollen beïnvloedt de vrouwen in te sterke mate.

Deelvraag 2: In hoeverre wordt de identiteit van de vrouwelijke agrariër beïnvloed door het traditionele verschil in gender rollen op het agrarische bedrijf?

Aangenomen kan worden dat de identiteit van vrouwelijke agrariërs is beïnvloed door gender, de culturele context en de plaatsverbondenheid. Door het gender onderscheid dat in de landbouw aanwezig is hebben vrouwen te maken met traditionele gender rollen. De identiteit van traditionele vrouwelijke agrariërs is altijd in sterke mate beïnvloed door deze traditionele gender rollen. Deze vrouwen richten zich voornamelijk op de traditionele vrouwelijke taken: het huishouden, de administratie en de hand- en spandiensten op het bedrijf. Professionele vrouwelijke agrariërs daarentegen hebben de intentie om de werkidentiteit van mannelijke agrariërs aan te nemen. In de praktijk blijkt dit niet te gebeuren, de vrouwen zijn te sterk beïnvloed door traditionele gender rollen. Onder invloed van de culturele context wordt er door de omgeving en door de vrouwen zelf vanuit gegaan dat zij degenen zijn die voor het huishouden en de kinderen moeten zorgen. Dit heeft *multi-tasking* als gevolg, dat een dubbele werkbelasting voor de vrouwen inhoudt en een zware last is. De vrouwen nemen wel het werk, maar niet de rol van de mannelijke agrariërs over. Voor veel vrouwen is het moeilijk om een bepaalde identiteit aan te nemen. Aan de ene kant zijn ze agrariër, maar aan de andere kant zijn ze vrouwen en gebonden aan de traditionele gender rollen. Hierdoor bevinden de vrouwen zich in een conflictsituatie en is niet duidelijk wat hun identiteit is. De relatief zwakke plaatsverbondenheid die veel professionele vrouwelijke agrariërs ervaren maakt het construeren van een identiteit ook niet eenvoudiger. Vanuit de culturele context is een traditioneel beeld met betrekking tot gender rollen ontstaan. Voor vrouwen is het moeilijk om los te komen van deze gender rol. Eerst moet vanuit de culturele context dit beeld veranderen en moet de identiteit van vrouwen niet automatisch gekoppeld worden aan de gender rol die ze traditioneel gezien 'behoren' te vervullen. Als de vrouw haar identiteit minder gekoppeld is aan de traditionele gender rollen kan de vrouw de identiteit van een agrariër uitdragen. Wel is het onderscheid tussen de agrarische rol en de vrouwelijke rol hier vrij krachtig neergezet. In de praktijk loopt deze rollen meer vloeiend in elkaar over.

Deelvraag 3: In hoeverre heeft de aangenomen identiteit als vrouwelijke agrariër invloed op de vrouw haar ervaringen?

Vrouwelijke agrariërs worden beïnvloed door traditionele gender rollen. Voor de professionele vrouwelijke agrariërs heeft dit als gevolg dat ze niet de mogelijkheid hebben om een identiteit als agrariër uit te dragen. De respondenten zien dit zelf anders. Zij zien zichzelf als agrariër en denken dat ze die identiteit ook uitdragen. De traditionele gender rol is een taak die ze ernaast uitvoeren. Ze beseffen dat ze, als vrouw zijnde, hierdoor met een zwaardere werkdruk te maken hebben dan mannen, maar accepteren dit

bijna automatisch. Voor de ervaringen van de vrouwen heeft dit als gevolg dat ze zich gelijkwaardig voelen met mannelijke agrariërs. Toch is dit niet het geval door de invloed van gender rollen is de positie van de vrouwen zwakker. Zij zijn degenen die bijvoorbeeld de bedrijfsvoering moeten aanpassen om voor de kinderen te zorgen. Ook hebben ze het idee dat ze door de omgeving als agrariër geaccepteerd worden, maar deze acceptatie komt tot stand omdat blijkt dat de professionele vrouwelijke agrariërs de traditionele gender rol blijven vervullen. De ervaringen van de professionele vrouwelijke agrariërs zijn enerzijds gebaseerd op de traditionele gender rol en anderzijds op de agrarische rol. Voor veel vrouwen blijkt het moeilijk om te kiezen tussen deze twee rollen. Afgaand op de interviews kan worden geconcludeerd dat professionele vrouwelijke agrariërs andere ervaringen hebben dan de identiteit die ze uitdragen doet vermoeden.

5.2 Algemene conclusie

De algemene conclusie wordt gegeven aan de hand van de hoofdvraag:

Hoe ervaren vrouwelijke agrariërs in Noord-Nederland het leiden van een agrarisch bedrijf in een door mannen gedomineerde landbouw?

De ervaringen van vrouwelijke agrariërs zijn beïnvloed door de werkidentiteit, de uitgedragen identiteit, gender en de culturele context. De traditionele vrouwelijke agrariërs vervullen een sterk traditionele gender rol. De professionele vrouwelijke agrariërs hebben de intentie om de werkidentiteit van de mannelijke agrariërs over te nemen. Echter de beeldvorming over vrouwelijke agrariërs en de beeldvorming van de vrouwelijke agrariërs is nog in sterke mate beïnvloed door de traditionele gender rollen. Voor de vrouwelijke agrariërs betekent dit dat ze wel het werk van de mannelijke agrariërs overnemen, maar nog niet de echte keuze kunnen maken om agrariër te zijn. Dit is omdat ze enerzijds verbonden zijn aan de traditionele gender rollen en anderzijds gebonden zijn door de traditionele gender rollen.

De onderzoeksregio, Noord-Nederland, is een traditioneel landbouwgebied, maar vrouwelijke agrariërs in de gehele Westerse wereld hebben te maken met traditionele gender rollen die in sterke mate bepalend zijn voor hun ervaringen. Ook al proberen ze de positieve aspecten van het traditionele agrarische leven te combineren met het moderne individualisme, in de praktijk blijkt dit (nog) niet te lukken. De traditionele verbondenheid met het gezin vormt een belangrijke beperking voor de eigen ontwikkeling als agrariër en dit heeft negatieve gevolgen voor de ervaringen van de vrouwelijke agrariërs. Zoals een te zware werkdruk.

De sociale constructie van de landbouw en specifiek de sociale constructie van de gender rollen in de landbouw dient aangepast te worden om vrouwelijke agrariërs in staat te stellen om agrariër te zijn zonder de invloed van de traditionele gender rol. De professionele vrouwelijke agrariërs hebben een stap in de goede richting gezet, door zelf bewust te kiezen voor de landbouw. Toch zal dit proces voortgezet moeten worden om de vrouwen in staat te stellen om los te komen van de traditionele gender rollen. Bijvoorbeeld dat het geaccepteerd wordt dat vrouwelijke agrariërs de kinderen naar de creché brengen of dat de echtgenoot fulltime voor de kinderen zorgt. Dit besef moet van twee kanten komen, vanuit de omgeving en vanuit de vrouwen zelf.

5.3 Aanbevelingen

In paragraaf 1.3 zijn de beperkingen van dit onderzoek besproken. Deze beperkingen worden voornamelijk veroorzaakt door praktische redenen. Door deze beperkingen is verder onderzoek genoodzaakt. In dit onderzoek is een onderscheid gemaakt tussen traditionele vrouwelijke agrariërs en professionele vrouwelijke agrariërs. Dit zijn twee verschillende groepen met verschillende intenties. Door het beperkte aantal respondenten is maar met weinig vrouwen uit de groepen gesproken. Als het onderzoek grootschaliger op gezet zou worden, met meer data, en bijvoorbeeld op één werkidentiteit gericht zou zijn, kan er meer specifieke informatie over de groep bekend worden. Hierbij kan ook in gegaan worden op andere bedrijfstakken en kan een groter geografisch gebied worden onderzocht. In dit onderzoek ontbreekt ook de derde werkidentiteit van Haugen (1998), de vrouwelijke agrarische managers. Dit is een vrij speciale werkidentiteit, die wel bekend is in Nederland, maar waar nog weinig over bekend is. Nader onderzoek zou meer kennis verschaffen. Dit onderzoek richt zich alleen maar op de vrouwelijke agrariërs. Het is ook interessant om het onderwerp vanaf de andere kant te bekijken. Hiervoor zouden mannelijke agrariërs geïnterviewd kunnen worden over hoe zij over vrouwelijke agrariërs denken. Dit kan een vergelijking teweeg brengen maar ook de oorzaak van negatieve ervaringen van vrouwen verklaren.

Literatuurlijst

Agrarisch Jongeren Kontakt (2007) "Thema: Vakvrouwen" *BNDR*. Vol. Juni.

Albright, C. (2006), "Who's running the farm?: changes and characteristics of Arkansas women in agriculture." *American Journal of Agricultural Economics*. Vol. 88 (5), p. 1315-1322.

Anderson, K. en D.C. Jack (1991), "Learning to Listen: Interview Techniques and Analysis." In: S. B. Gluck en D. Patai (eds) *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History*. New York en London: Routledge.

Babbie, E. (2004), *The practice of social research*. Belmont: Thomson learning Wadsworth.

Blekesaune, A., Haney, W.C. en Haugen M.S. (1993), "On the question of the feminization of production on part-time farms: evidence from Norway." *Rural Sociology*. Vol. 58 (1), p. 111-129.

Bock, B.B. (accepted, forthcoming 2007), "Gender, diversification and family farming." In V. Gupta et al. (eds), *Compendium of family business models from around the world*, Boston: School of Management.

Bock, B.B. (2006), "Introduction: Rural Gender Studies in North and South." In B.B. Bock en S. Shortall (eds) *Rural gender relations* Wallingford: CABI Publishing.

Bock, B.B. (2004), "Fitting in and Multi-tasking: Dutch farms women's strategies in rural entrepreneurship." *Sociologica Ruralis*. Vol. 44 (3) p. 245-261.

Bock, B.B. (1998), *Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland*. Wageningen: Fonds Wetenschapswinkel.

Bock, B.B. (1994), "Female Farming in Umbrian Agriculture." In: L.van der Plas en M. Fonte (eds) *Rural Gender studies in Europe*, Assen: Van Gorcum.

Bock, B.B. en H. de Haan (2004), "Rural gender studies in the Netherlands." In H. Goverde, H. de Haan en M. Baylina (eds), *Power and Gender in European rural development*. Aldershot: Ashgate.

Boer, W. Th. De, (1996), *Wolters' Ster Woordenboek Nederlands*. Utrecht- Antwerpen: Wolters' Woordenboeken.

Blunt, A. en R. Dowling (2006), *Home* London en New York: Routledge.

Brandth, B. (2002), "On the relationship between feminism and farm women." *Agriculture and Human Values*. Vol. 19, p. 107-117.

- Brandth, B. en M.S. Haugen (1997), "Rural women, feminism and the politics of identity" *Sociologia Ruralis*. Vol. 37 (3), p. 325-344.
- Bryant, L. (1999), "The detraditionalization of occupational identities in farming in South Australia." *Sociologia Ruralis*. Vol. 39 (2), p. 236-261.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007), "Landbouwtelling met indeling naar bedrijfstypen". CBS, Statline. Bezoekt op: 7 maart 2007.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007), "Landbouwtellingen; regionaal" CBS, Statline. Bezoekt op: 22 april 2007.
- Charmaz, K. (2006), *Constructing Grounded Theory*. Londen: Sage Publications.
- Cornelisse, P. (2007), "Boerin zoekt geen boer" *Intermediair*. Vol. 1, p. 16-21.
- Crang, M. (2005), "Analysing qualitative materials." In: R. Flowerdew en P. Martin (eds), *Methods in human geography*. Harlow: Pearson Prentice Hall.
- Djurfeldt, G. (1996), "Defining and Operationalizing Family Farming from a Sociological Perspective." *Sociologia Ruralis*. Vol. 36 (3), p. 340-351.
- Dunn, K. (2005), "Interviewing." In: I. Hay (ed), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford: University press.
- Ekamper, P. en F. van Poppel (2007), "Boer zocht vrouw." *Demos*. Vol. 29 (9), p. 5-8.
- George, K. en I. Stratford (2005), "Oral History and Human Geography." In: I. Hay (ed), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford: University press.
- Haan, H. de (2006), "Culturele en ruimtelijke constructies van stad en platteland" *BLIND!* Vol. 9: <http://www.ziedaar.nl/about.php> (bezoekt: 22 mei 2007).
- Haan, H. de (1994), "Images of family farming in the Netherlands." *Sociologia Ruralis*. Vol. 18 (2), p. 147-166.
- Haugen, M.S. (1998), "The Gendering of Farming." *The European Journal of Women's Studies*. Vol. 5, p. 133-153.
- Haugen, M.S. (1990), "Female farmers in Norwegian Agriculture" *Sociologia Ruralis*. Vol. 15 (2), p. 197-210.
- Haugen, M.S. en A. Blekesaune (2005), "Farm and off-farm Work and Life Satisfaction among Norwegian Farm Women" *Sociologia Ruralis* Vol. 45 (1), p. 71-85
- Holloway, L. en P. Hubbard (2001), *People and place* Harlow: Prentice Hall.

- Hörschelmann, K. en B. van Hoven (2003) "Experiencing displacement- the case of (former) East Germany", *Antipode*, Vol. 35 (4), p. 742-761.
- Hoven, B. van (2003), "Using CAQDAS in Qualitative Research." In: N. Clifford en G. Valentine (eds), *Key Methods in Geography*. London: Sage Publications.
- Hoven, B. van (2001), "Women at work – experiences and identity in rural East Germany", *Area*, Vol. 33 (1), p. 38-46.
- Hillebrand, H. en U. Blom (1993), "Young women on Dutch family farms" *Sociologia Ruralis*. Vol. 18(2), p. 178-189.
- Inhetteen, H. en M. Schmitt (2004), "Feminization trends in agriculture: theoretical remarks and empirical findings from Germany." In H. Buller en K. Hoggart (eds) *Women in European Countryside*. Aldershot: Ashgate.
- Ilbery, B. en I. Bowler (1998), "From Agricultural productivism to post-productivism." In B. Ilbery (eds), *The geography of rural change*. Essex: Pearson Education Limited.
- Letherby, G. (2003), *Feminist Research in Theory and Practice*. Buckingham en Philadelphia: Open University Press.
- Little, J. (2002), *Gender & rural geography, identity, sexuality & power in the countryside*. Harlow: Prentice Hall.
- Little, J. (1997), "Employment marginality and women's self-identity." In P. Cloke en J. Little (eds), *Contested countryside cultures*. London en New York: Routledge.
- Longhurst, R. (2003), "Semi-structured Interviews and Focus Groups." In: N. J. Clifford en G. Valentine (eds) *Key Methods in Geography* Londen: Sage Publications.
- Low, S. M. en I. Altman (1992), "Place Attachment a conceptual inquiry." In S.M. Low en I. Altman (eds), *Place Attachment*. New York en London: Plenum Press.
- McDowell, L. (1999a), *Gender, Identity & Place* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McDowell, L. (1999b), "Feminist Geography." In L.McDowell en J. Sharp (eds), *A Glossary of Feminist Geography*. London: Edward Arnold.
- Miles, M. en J. Crush (1993), "Personal Narratives as Interactive Texts: Collecting and Interpreting Migrant Life-Histories." *Professional Geographer*. Vol. 45 (1). p. 95-129.
- Miles, M.B. en A.M. Huberman (1984), *Qualitative Data Analysis*. London: Sage Publications.

- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. (2006), *Plattelandsonwikkelingsprogramma (POP) 2 2007-2013 voor Nederland*. (elektronische versie, bezocht op 2 juli 2007).
- Moore, J. (2000), "Placing *home* in context." *Journal of Environmental Psychology*. Vol. 20. p. 207-217.
- Morris, C. en N. Evans. (2001), "'Cheese makers are always women': gendered representations of farm life in the agricultural press." *Gender, place and culture*. Vol. 8 (4) p. 375-390.
- O'Hara, P. (1994), "Out of the shadows: Women on family farms and their contribution to agriculture and rural development." In: L. van der Plas en M. Fonte (eds) *Rural Gender studies in Europe*, Assen: Van Gorcum.
- Pannelli, R. (2002), "Young rural lives: strategies beyond diversity." *Journal of Rural studies*. Vol. 18, p.113-122.
- Potter, C. en M. Lobley (1996), "Unbroken Threads? Succession and its effects on family farms in Britain." *Sociologia Ruralis*. Vol. 36 (3) p. 286-306.
- Pratt, G. (2000), "Feminist geographies." In R.J. Johnston, D. Gregory, G. Pratt en M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford en Cambridge: Blackwell.
- Price, L. en N. Evans (2005), "Work and Worry: Revealing Farm Women's Way of Life." In: J. Little en C. Morris (eds) *Critical Studies in Rural Gender Issues*, Aldershot: Ashgate.
- Punch, F.K. (2005), *Introduction to social research*. London: Sage Publications.
- Reinders, L. en M. van der Land (2007), "Thuis!" *Agora*. Vol. 2, p. 4-7.
- Richards, L. (2000), *N4 Classic, Mini Manual*. Bundoora: QSR International.
- Roefs, A. (1998), *Box in de Schuur*. Utrecht: Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt.
- Rooij, de, S. (1994), "Work of the Second Order." In: L. van der Plas en M. Fonte (eds) *Rural gender studies in Europe*, Assen: Van Gorcum.
- Rose, G. (1993), *Feminism & Geography*. Cambridge: Polity Press
- Sachs, C. (2006), "Rural women and the environment" In B.B. Bock en S. Shortall (eds) *Rural gender relations* Wallingford: CABI Publishing.
- Scott, S.L. (1996), "Drudges, Helpers and Team Players: Oral Historical Accounts of Farm Work in Appalachian Kentucky." *Rural Sociology*. Vol. 61 (2), p.209-226.

- Shortall, S. (2006a), "Gender and Rural Politics: An Overview." In B.B. Bock en S. Shortall (eds) *Rural gender relations* Wallingford: CABI Publishing.
- Shortall, S. (2006b), "Economic Status and Gender Roles." In B.B. Bock en S. Shortall (eds) *Rural gender relations* Wallingford: CABI Publishing.
- Silvasti, T. (2003), "Bending borders of gendered labour division on farms: the case of Finland." *Sociologia Ruralis*. Vol. 43 (2), p.154-165.
- Staeheli, L. en P.M. Martin (2000), "Spaces for feminism in geography." *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 571. p. 135-150.
- Truesdell, B. (1999), *Oral History Techniques* Bloomington: Indiana University (elektronische versie, bezocht op 20 november 2007)
- Twigger-Ross, C.L. en D.L. Uzzell (1996), "Place and identity processes" *Journal of Environmental Psychology*. Vol. 16. p, 205-220.
- Ünlü Yücesoy, E. (2007), "Thuis in het publieke domein." *Agora*. Vol. 2, p. 20-23.
- White, P. (2003), "Making use of secondary data." In: N. J. Clifford en G. Valentine (eds) *Key Methods in Geography* Londen: Sage Publications.
- Winchester, H.P.M. (2005), "Qualitative Research and its Place in Human Geography." In: I. Hay (ed), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford: University press.